

4.1. Твердиня польськості: польська родина та місце жінки в ній

Історія родини, шлюбних відносин, домогосподарств знаходиться в центрі уваги сучасних істориків. Довгий час сім'я, приватна сфера виключалась як проблема вивчення дослідниками, однак антропологічний поворот у гуманітарних науках поставив особистість у всій її різноманітності в центр наукового інтересу. Сім'я як мікросоціум, в якому відбувається первинна соціалізація особистості, як відображення моделі відносин «великого» світу, стала сферою вивчення багатьох істориків, у тому числі й гедерних.

Родина – складний соціальний феномен, що вивчається соціологами, психологами, медиками, а з другої половини ХХ ст. й істориками. Сьогодні дослідники історії родини звертаються до багатьох питань, що дозволяють розкрити її функціонування, трансформацію, місце в соціальній структурі тощо. Однак специфіка нашої теми, а саме – функції та роль жінки в польській родині, вимагає висвітлення окремих питань визначеної проблематики.

Сім'я в історії розуміється як первинна соціальна група пов'язаних кровною спорідненістю. Системний підхід до вивчення сім'ї трактує її як об'єкт дослідження, що має свою структуру, функції – економічні, соціальні, психологічні та ін., чисельний склад, динаміку розвитку тощо. Сім'я аналізується також як економічна одиниця, що об'єднує її з поняттям домогосподарства.

В роботі родина проаналізована як соціальний інститут, мікрокосмос, в якому формувались первинні цінності, уявлення про соціальний порядок, виконувались і трансформувались соціальні ролі і функції, що відображали зміни в самому суспільстві. Тобто вивчення цих питань сформує уявлення про особливості польського суспільства, бо за висловом російського історика Б. М. Міронова, родина схожа на хромосому, що зберігає соціальну інформацію.¹

---

¹Миронов Б.Н. Семья: нужно ли оглядываться в прошлое/ Б.Н. Миронов // В человеческом измерении. – М., 1989. – С. 226.

Традиційним в історії вважався розподіл суспільного та приватного життя між статями: якщо в першому переважали чоловіки, то в другому – жінки. Однак з обмеженням громадської діяльності родина в системі цінностей поляків укріпила своє значення.¹ Процеси модернізації суспільства другої половини ХІХ – початку ХХ ст. впливали на трансформацію родинних відносин і призводили до зміни соціальних ролей та функцій польських жінок.

У центрі нашої уваги постає приватне життя, за куліси якого не так легко зазирнути історичу. Тому головними джерелами для вивчення польської сім'ї будуть виступати еґо-документи, в яких автори відображають приватну сферу – оселю, родину, особисті почуття тощо.

Родина в мемуарах польського дворянства виступає твердинею польськості.² Таке визначення сім'я отримала не випадково. Поляки, які брали активну участь у громадському житті, в другій половині ХІХ ст. зіштовхнулись з утисками, що суттєво обмежували їх можливості в публічній сфері. Участь у дворянських зібраннях, земствах, місцевих органах влади для багатьох стала неможливою. Тому відбулась переорієнтація на приватну сферу і збереження міжособових зв'язків у своєму соціальному колі.³ Маєток, сусіди, друзі-поляки стали тим середовищем, у якому відбувалось громадське життя польських дворян, однак родина відігравала тут провідну роль.⁴

Такі функції родини приводили до втрати статусу її приватності і до зміни статусу її членів. «Покликанням» польської дворянки стало не тільки утримання дому, організація світських заходів, але й виховання патріотизму в дітях, прищеплення їм усвідомлення національного обов'язку. З одного боку такі нововведення спричиняли підвищення статусу жінки, з іншого – зосередження уваги чоловіків

---

¹Jedynak B. *Obyczaje domu polskiego w czasach niewoli 1795–1918* / B. Jedynak. – Lublin, 1996. – S. 13, 69; Rodowicz W. *Tryptyk rodzinny. Dzieje rodziny Rodowiczów* / W. Rodowicz, S. Rodowiczowa, Z. Rodowiczow Iwanicka. – Warszawa, 1999. – S. 72.

²Kraft C. *Państwo wobec rodziny – polityka państw europejskich w XIX i XX wieku* / C. Kraft // *Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekście europejskim*; red. D. Kalwa, A. Walaszek, A. Żarnowska. – Warszawa, 2005. – S.141-157.

³Radzik R. *Ewolucja narodowa społeczności Kresów Wschodnich* / R. Radzik // *Kultura i Społeczeństwo*. – Z. 2. – S. 57–72. – S. 65, 72.

⁴Siekierski St. *Kultura szlachty polskiej w latach 1864–2001* / St.Siekierski. – Pultusk, 2003. – S. 160–163; Ustrzycki M. *Ziemianie polscy na kresach 1864–1914. Świat wartości i postaw* / M. Ustrzycki. – Kraków, 2006. – S.25–31.

на сфері сім'ї та домашнього господарства призводило до їх домінування в цій галузі, що раніше вважалась жіночою парафією.

Необхідно наголосити, що таке розмиття кордонів приватного і публічного життя -характерна особливість саме польських родин. Для європейської сім'ї характерним було саме підвищення її приватності, відособлення від навколишнього світу – виробництва, громадського життя, перетворення в місце споживання, а не виробництва.¹ Утиски польського населення в Російській імперії, з одного боку, спричинили замкненість польської сім'ї, з іншої – перетворювали її в перехрестя приватного та суспільного, національного життя, розмиваючи межі цих двох сфер.

Одним з питань дослідження родини є вивчення матримоніальної поведінки. Деякі особливості шлюбності польського населення Наддніпрянщини неможливо встановити за даними Перепису населення, а тому ми будемо послуговуватись дослідженнями історичних демографів, щоб пролити на них світло. Середній вік, в якому молоді люди вступали у шлюб для європейської Росії, дорівнював 21, 4 роки у жінок і 24,2 роки у чоловіків. Такі показники всереднені, натомість суттєва різниця полягала в шлюбному віці міських та сільських жителів. Якщо для дівчат, мешканок міст, таким віком було 23, 1 років, то для сільських мешканок 21, 2. Для чоловіків такі показники дорівнювали 26, 6 і 23, 5 років відповідно.²

Такий вік вступу в перший шлюб характерний для східноєвропейського типу родини, за П. Ласлеттом. За типологією, встановленою цим дослідником ще у 60-х рр. ХХ ст., в Європі було представлено 4 типи сімей: західноєвропейський, центральноевропейський, середземноморський та східноєвропейський. Підставою для типології слугували дані про вік укладання шлюбу та про народжуваність.³ На відміну від західноєвропейської сім'ї, де вік шлюбу був порівняно високим 24–26 років, а народжуваність вже частково контролювалась, наддніпрянські губернії Росії та Королівство Польське були віднесені до регіонів зі східноєвропейським

---

¹ Mędrzecki W. Intymność I sfera prywatna w życiu codziennym I obyczajach rodziny wiejskiej w XIX I w pierwszej połowie XX wieku / W. Mędrzecki // Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekście europejskim/ red. D. Kalwa, A. Walaszek, A. Żarnowska. –Warszawa, 2005. – S.102-118. –S. 103.

²Тольц М.С. Брачность населения России в конце. XIX – начале ХХ в. / М.С. Тольц // Брачность, рождаемость и смертность в России и СССР. – М, 1977. –С. 138–153. – С. 139–140.

³Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход / П. Ласлетт // Брачность, рождаемость, семья за три века. –М, 1979. – С. 132–157.

типом сім'ї, для якого характерним є молодий вік вступу у шлюб і висока народжуваність, а також смертність.

Польський дослідник Ц. Кукло вносить певні корективи в таку типологію, звертаючи увагу на те, що в деяких районах Польщі шлюбний вік також був 26–27 років. Для нашого дослідження важливим видається зауваження історика, який пов'язує шлюбний вік не тільки з місцем проживання (промислово-розвинуті міста Познань, Варшава), але й з рівнем освіти і достатку: чим він вище, тим пізніше молоді вступають у шлюб.¹

Російська дослідниця В. Пержинська, яка досліджувала родини польських дворян південно-західних губерній, у своїх висновках щодо шлюбного віку подає достатньо розмиті результати: для чоловіків від 23–25 до 30 років, для жінок – від 18–20 до 24 років.² Авторка вважає, що однією з тенденцій сімейних відносин у польських дворянських родинах є збільшення шлюбного віку, що пов'язано з новою функцією жінок у родині – необхідності бути освіченою в тогочасному розумінні, тобто «розбиратись в літературі, музиці, малярстві, говорити на декількох іноземних мовах тощо».³

Особливості шлюбного вибору польських дворян південно-західних губерній стали предметом дослідження польського історика Т. Епштайна, який встановив, що більшість шлюбів укладалося в своєму соціальному середовищі. Важливими факторами у виборі партнерів вважалися фінансове становище, а саме кількість земельних володінь, наявність підприємств тощо. Одночасно молоді люди, які не могли похизуватися економічною могутністю, але мали при цьому старовинний родовід, могли сподіватись на те, що в майбутньому вони укладуть шлюб із заможними співвітчизниками, які розбагатіли віднедавна.⁴

«Нерівні» у фінансовому відношенні шлюби породжували для молодих родин в майбутньому певні ускладнення. В наративах

---

¹ Kuklo C. *Odmienność czy rozwój? Rodziny europejskie, rodziny polskie na przełomie XVIII i XIX wieku* / C. Kuklo // *Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekście europejskim*; red. D. Kalwa, A. Walaszek, A. Żarnowska. – Warszawa, 2005. – S.5.

² Пержинская В.А. Семейные отношения польского дворянства юго-западных губерний Российской империи в первой половине XIX в.: автореф. дис. на соискан. учен. степени канд. ист. наук, спец. 07.00.00. «Исторические науки и археология» / В.А. Пержинская. – М, 2011. – С.25.

³ Ibid. – С. 26.

⁴ Epsztein T. *Małżeństwa szlachty posesorskiej na Wołyniu, Podoly i Ukrainie w latach 1815–1880* / T. Epsztein // *Spółeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku. T. IX Studia o rodzinie*. – Warszawa, 1991. – S. 201–238.

польських дворян зустрічаються спогади про проблеми, що виникали з приводу різного майнового становища подружжя. Один з авторів спогадів Є.Покривницький писав, що його батько, одружившись на дівчині з багатой родини, ставши власником маєтку, так і не зміг встановити контакти з польським товариством свого нового рангу. Батько відчував себе, за словами автора «недоречно та чужинцем» і спілкувався з сусідами тільки на нейтральній території в громадських закладах, під час торговельних ярмарок та ін.¹

Про суспільний вакуум, у якому опинялась родина, де подружжя мало різний соціальний статус, говорить і інший автор Т. Фабіанський, чий батько, управитель маєтку, одружився з донькою власника. Хоча, за його свідченням, «всюди проживали сусіди поляки», родина вела замкнений спосіб життя.² Такі шлюби ламали соціальні стереотипи і сприяли пришвидшенню мобільності різних соціальних груп.

Більшість шлюбів укладались між вихідцями з однієї губернії або сусідніх районів. Причому ця особливість є характерною для всіх соціальних прошарків польського суспільства. У зв'язку з низькою соціальною рухливістю населення, вибір подружжя здійснювався у своєму територіальному і соціальному колі.³ Цей факт свідчить, що польське суспільство, поєднане мережею сусідських зв'язків, було тим середовищем, де виникали потенційні шлюбні відносини.

Сперечання істориків викликає питання про мотиви укладання шлюбів у ХІХ ст. Якщо для нижчих верств населення вибір був продиктований економічною необхідністю поповнення робочої сили, або потребою відокремлення від батьківської родини і ведення самостійного господарства, то для заможних кіл пріоритети були достатньо розмивчасті.⁴ Що спонукало молодих людей до вибору партнера – раціональний вибір чи емоційні відчуття? Важко сказати однозначно, але історики вважають, що цей важливий крок був продиктований як романтичними почуттями, так і усвідомленням

---

¹ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15415. – Pokrzywnicki E. J. Żywoty i sprawy. – S. 42.

² Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15449/ II. – Fabianski T. Na skraju Dzikich Pol. Wspomnienia z lat 1918 i 1919. – S. 6.

³ Kuklo C. Odmienność czy rozwój? Rodziny europejskie, rodziny polskie na przełomie XVIII i XIX wieku / C. Kuklo // Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekście europejskim; red. D. Kalwa, A. Walaszek, A. Żarnowska. – Warszawa, 2005. – S. 6.

⁴ Epsztein T. Malżeństwa szlachty posesorskiej na Wołyniu, Podoly i Ukrainie w latach 1815–1880 / T. Epsztein // Społeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku. T. IX Studia o rodzinie. – Warszawa, 1991. – S. 201–238.

наслідків створення родини, прагматичними сподіваннями на майбутнє. Для землевласницьких родин, у свідомості яких земля набирала мітичних рис, вибір партнерів був продиктований його земельними володіннями. Але за браком посагу доньок із землевласницьких родин віддавали заміж за міських чиновників, вихідців з інтелігенції тощо.¹

Тут слід зазначити, що національна приналежність була чи не найважливішим фактором при укладанні шлюбу. Лише одиниці із числа польських дворян, в основному, фінансові магнати, могли собі дозволити шлюби з людьми іншої нації, наприклад, з росіянами.²

Для багатьох поляків такий вибір був незрозумілим, піддавався осуду. Таке засудження ми бачимо в мемуарах А. Павелчинської, чия тітка вийшла заміж за росіянина, що послугувало приводом до багатолітнього розпаду родини. Жінку вважали зрадницею, і лише багато років поспіль, коли двоє молодших дітей цього шлюбу були хрещені в католицьку віру, відбулось примирення.³ Хто став ініціатором возз'єднання родини – невідомо, однак демонстрація покарання за «національне відступництво» свідчить про владу, що її мала родина та близьке оточення особи.

Інший випадок міжнаціонального шлюбу описано у спогадах Е. Красинської, чий батько був поляком, а матір – росіянкою. Родина батька не прийняла вибір сина, хоча той і вимагав від дружини, щоб після заміжжя вона впроваджувала дім «по-польському». Тільки після смерті діда тато з сім'єю повернувся в батьківський дім.⁴

Такі спогади підтверджують, що національна ідентичність і збереження її незаплямованою було символічним покликанням, що лежало на родині, а його агентом виступала жінка. Водночас втрата зв'язку зі співвітчизниками не для всіх сприймалась перепорою. До того ж в першому випадку ми бачимо, що, розлучившись з родиною, мешкаючи з чоловіком у Петербурзі, жінка обрала католицьке вірос-

---

¹Rzepniewska D. Rodzina ziemianska / D. Rzepniewska // Społeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku. T. IX Studia o rodzinie. – Warszawa, 1991. – S. 137–200. – S. 142–146.

²Epsztein T. Malżeństwa szlachty posesorskiej na Wołyniu, Podoly i Ukrainie w latach 1815–1880 / T. Epsztein // Społeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku. T. IX Studia o rodzinie. – Warszawa, 1991. – S. 201–238. Такий висновок підтверджують і нарativi: Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15535. – Replonge J. Obrazy pamiętnych Lat. 1903-1967. – S. 29.

³Pawelczyńska A. Koniec kresowego świata / A. Pawelczyńska. – Lublin, 2003. – S. 76.

⁴Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 14114. – Krasińska E. Wspomnienia. – S. 8.

повідання для своїх дітей. Цей факт є не тільки підставою вважати її рівним партнером у шлюбі, але й припустити, що відносини в родині будувались на договірних підставах.

Разом з тим вагомість національної приналежності партнерів поступово втрачалась, особливо в умовах поліетнічності міст України. Яскравим прикладом слугує вірш С. Глінської «Польщі», де авторка пояснює трагічність своєї розірваної національної ідентичності, і важливість інших, не національних, мотивів укладання шлюбу.¹

Однією з особливостей демографічної ситуації в польському середовищі було переважання неодружених чоловіків у порівнянні з жінками, про що свідчать дані першого всеросійського перепису 1897 р. (див. додаток № 9). Якщо відсоток незаміжніх польок коливався від 42 % у Полтавській до 55% у Волинській губернії, то серед чоловіків цей показник коливався між 55 % у Чернігівській до 73 % у Таврійській губернії. Слід сказати, що така диспропорція пов'язана з тим, що неодружені поляки були на службі в російській армії. Найбільший розрив між кількістю неодружених чоловіків і жінок припадає на Таврійську, Харківську, Полтавську і Херсонську губернії (близько 20 %), що свідчить про зосередженість армійських гарнізонів з польськими військовослужбовцями в цих регіонах.²

У шлюбі знаходилось 35–43 % жінок, при цьому тут значних регіональних розбіжностей не було. Для чоловіків, які перебували в шлюбі, показники були зворотно пропорційні даним про неодружених: найбільша кількість – 40 % в Чернігівській губернії, найменший – 24 % в Таврійській.

Дослідження родин традиційно включає і їх типологію. Однак, як слушно зазначає російська дослідниця С.В. Голикова, опозиційність таких категорій як мала-велика-нерозділена родина може бути подоланою при застосуванні ідеї життєвого циклу родини. Коли говорити про розвиток родини в динаміці, збільшення чисельності, стратегії накопичення, розподілу, передачі матеріальних благ, зміни поколінь і трансформації типу родини, тоді опозиційність категорій зникає, а на зміну приходить розуміння еволюції.³

---

¹ Чабан М. Мандрівки старим Кам'янським / М. Чабан. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 110.

² Łukawski Z. Ludność polska w Rosji: 1863–1914 / Z.Łukawski. – Wrocław, 1978. – S. 84.

³ Голикова С.В. Теоретические аспекты изучения семьи в научной литературе / С.В. Голикова // Документ. Архив. История. Современность. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2008. – Вып. 9. – С. 226–240. – С. 235–236.

Польська дворянська родина була у більшості випадків нуклеарною, і складалась з двох, батьки і неповнолітні діти, покоління¹. Після укладання шлюбу молоде подружжя мало можливість оселитись в одному з маєтків, що їм надавали батьки, і могли вести самостійно господарство.² Але якщо майнове становище родів не дозволяло виділити молодій сім'ї окремий маєток, тоді подружжя брало в управління у знайомих чи родичів землю, і мали перспективу в майбутньому стати власниками.

Сім'ї, які не мали фінансової можливості оселятись окремо від батьків, продовжували жити разом з ними. При цьому патрилокальність чи матрилокальність родини, тобто проживання з родом чоловіка чи жінки, була обумовлена теж існуючими економічними обставинами. Так, батько Ю. Руліковського, який був юристом, одружившись із донькою землевласника, посів в її маєтку, а потім уже набув і свій.³

Батько З. Шимановської, який прагнув отримати закордонну освіту, вимушений був повернутись до родинного маєтку, який залишив йому батько.⁴ Таке наділення землею спадкоємців і прагнення навіть інтелігенції набути ділянку землі і загосподарювати на ній спричинені системою цінностей польського населення Наддніпрянщини. «Земельний патріотизм», приклади швидкого збагачення співвітчизників, уявлення про «Україну-Аркадію, що полита молоком і медом» міцно вкорінене у свідомості українських поляків.

Інші наративи свідчать, що володіння землею не було метою всіх заможних поляків. Не любив «маєткові» справи батько Е. Покривницького, який став власником, одружившись з донькою землевласника, а тому віддавав маєток в управління.⁵ Дід Е. Янішевського із захопленням господарював у Херсонській губернії, натомість його батько жив в Одесі, працював на залізниці і не хотів повертатись до

---

¹Kuklo C. Odmiennosc rytmow rozwoju? Rodziny europejskie, rodziny polskie na przełomie XVIII i XIX wieku / C. Kuklo // Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekście europejskim; red. D. Kalwa, A. Walaszek, A. Żarnowska. –Warszawa, 2005. – S.5–23.

²Epsztein T. Malżeństwa szlachty posesorskiej na Wołyniu, Podoly i Ukrainie w latach 1815–1880 / T. Epsztein // Społeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku. T. IX Studia o rodzinie. – Warszawa, 1991. – S. 208–238. S. 221–223.

³Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 13162/ I. – Rulikowski J. Pamiętniki. Ukraina. – S. 6.

⁴Szymanowska Z. Opowieść o naszym domu / Z.Szymanowska. – Warszawa, 1977. – S. 27.

⁵Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15415. – Pokrzywnicki E. J. Zywoty i sprawy. – S. 30.

маєтку.¹ Посаг матері Я. де Реплонге, доньки управителя маєтку, не став початковим капіталом для набуття землі подружжям. Батько автора, який працював аптекарем, за ці гроші збудував два будинки в м. Сміла і здавав їх в оренду.² Тобто, его-документи свідчать, що вибір місця проживання подружжя був продиктований не так прагненням жити з родичами за чиеюсь лінією, або володіти землею, скільки власними інтересами і розрахунками.

Дослідники зазначають, що змінився й характер буржуазних родин. Мотиви шлюбу в таких сім'ях були продиктовані не тільки наполяганням батьків, але й інтересами підприємництва.³ І хоча більшість шлюбів укладалось у межах стану, зростає чисельність шлюбів, де подружжя були вихідцями з буржуазії та інтелігенції.

Утворення нового домогосподарства з появою нової родини – риса характерна і для селянських сімей. Однак, селянська родина все ж залишалась представником великої сім'ї, частиною сільської спільноти. Спільна праця, виконувані в громаді обов'язки, святкування та обряди робили зв'язки в спільноті досить тісними і взаємопов'язаними. Але модернізаційні зміни, що привели до трансформації сільського суспільства, його економічної диференціації спричинили відокремлення сімей, становлення їх самостійності.⁴ Володіння землею, господарювання на ній вважалось не тільки традиційним заняттям, але й було одним з основних мотивів вступу у шлюб. Родина виступала від свого імені, що означало розрив з публічністю польської селянської родини і перехід до моделі приватної родини.

Протягом подружнього життя жінка виконувала декілька соціальних ролей, що залежали від її віку – невістка, дружина, господиня, матір, бабуся. Кожна роль несла в собі велику кількість приписів, невідповідність яким породжувала нерозуміння з боку родичів чи осуд.

---

¹Janiszewski E. Wspomnienia odessity. 1894–1916 / E. Janiszewski. – Wrocław-Warszawa-Krakow. – 1987. – S.53,60.

² Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15535. +k Replonge J. Obrazy pamiętnych Lat. 1903–1967 – S. 6.

³Zyromski M. Dziewiętnastowieczna rodzina polska / M. Zyromski // Rocznik socjologii rodziny. – 2000. – № 12. – S. 173–188. – S.185.

⁴Medrzecki W. Intymność I sfera prywatna w życiu codziennym I obyczajach rodziny wiejskiej w XIX I w pierwszej połowie XX wieku / W. Medrzecki // Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekście europejskim; red. D. Kalwa, A. Walaszek, A. Żarnowska. –Warszawa, 2005. – S. 106.

На жаль, в особових документах відсутні власні свідчення жінок, які б пригадували про своє заміжжя, перші роки подружнього життя. Однак наведені вище спогади Е. Красинської, чия мати обіцяла чоловіку «впроваджувати дім по-польському», демонструють, що домінування в молодій родині належало чоловікові.

Про головування чоловіка в родині, як традиційний обов'язок, за яким вибудовується розподіл функцій в родині, свідчить і весільна обрядовість.¹ І хоча, на думку багатьох дослідників, ситуація в родині зазнавала змін і жінки використовували інші, не демонстративні, способи влади й домінування, чоловік залишався «головою родини».²

Але опис сімейних відносин як асиметрії був би надто схематичним і недостовірним. Німецька дослідниця А. Трепп вважає, що необхідно виявити межі простору свободи партнерів, їхні стратегії у вирішенні конфліктів, типові і складні конструкції сімейних взаємовідносин.³

Більшість дослідників вважають ХІХ ст. періодом трансформації сімейних відносин. Модернізаційні процеси в суспільстві, пов'язані з розвитком капіталістичних відносин, урбанізацією, зростанням рівня життя впливали на соціальні функції подружжя. Так жінкам часто доводилось вести господарство в зв'язку з відсутністю чоловіків на війнах, засланнях, а з другої половини ХІХ ст. й на заробітках. Залишаючись вдома господинею, жінка отримувала досвід організаційної діяльності, виступала за родину перед суспільством, що, відповідно, підвищувало її статус.⁴ Зі зростанням міст і промисловості, жінки ставали робітницями і отримували заробітну плату, що хоч і була меншою за чоловічу, але слугувала підставою для зміни ставлення до жінки в родині. Праця поза домівкою і

---

¹ Kabat I. Obrzędowość weselna jako wyraz przemian pozycji społecznych mężczyzny i kobiety w środowisku wiejskim / I. Kabat // Lud. – 1989. – Т. 73. – С. 115–122.

² Пержинская В.А. Семейные отношения польского дворянства юго-западных губерний Российской империи в первой половине ХІХ в.: автореф. дис. на соискан. учен. степени канд. ист. наук, спец. 07.00.00. «Исторические науки и археология» / В.А. Пержинская. – М, 2011. – С. 25.

³ Трепп А.-Ш. Баланс между партнерством, различием и неравенством полов: супружеские отношения в буржуазной среде (1770–1830) / А.-Ш. Трепп // Семья, дом и узы родства в истории. – СПб, 2004. – С.138–174.

⁴ Ichnatowicz I. Społeczeństwo polskie od X do XX wieku / I. Ichnatowicz, A. Maczak, B. Ziemtara, J.Zarnowski. – Warszawa, 1996. – С. 459.

отримання прибутку зменшували можливості жінки вести домогосподарство і примушували перерозподіляти сімейні функції.¹

Влада жінки в родині з віком укріплювалось, бо багато чого в організації домашнього простору й побуту, виховання дітей залежало від неї. В наративах зустрічаються згадування про енергійних жінок, які головували в родині. В спогадах Я. Івашкевича зустрічається персонаж – тітка, яка, за словам автора, «тримала (в своїх руках – О.Н.) увесь дім, чоловіка, дітей, керувала домашнім, сімейним і суспільним життям».²

В історіографії побутує думка, що польська родина була міцною і моральною, такою, що базувалась на релігійному уявленні про шлюб, а конфлікти були, скоріш девіацією, ніж нормою.³ Статистичні дані стверджують, що, незважаючи на осуд церкви, випадки розлучень зустрічались і в католицьких родинах.⁴ Їх відсоток був незначним і мало чим відрізнявся від статистичних даних по православним шлюбом.

Спогади вимальовують складну і багатоманітну картину подружніх відносин, за якими хоч і важко її охарактеризувати цілісно, але варто звернути увагу на декілька моментів.

По-перше, слід сказати, що в польському дворянському середовищі цього періоду траплялись випадки розлучень. Такі випадки мають місце в мемуарах Ю. Туркулла, який розповідає про сусідів, де матір з дочками поїхала від чоловіка, П. Подгорського, тітка якого пішла від чоловіка й повернулася до батьків, Ю. Любомирського, чий батько «покинув» їх з матір'ю, або В. Виховської, яка жила з мамою окремо від батька.⁵ Ймовірно, що мова йде не про розлучення церковного шлюбу, а про факти роздільного проживання подружжя.

---

¹Truskolaska J. Przemiany rodziny w kręgu europejskim na przestrzeni XIX i XX wieku / J. Truskolaska // Rozprawy społeczne. – 2010. – Т.IV, № 2. – S. 31–35. – S. 33.

²Iwaszkiewicz J. Książka moich wspomnień / J.Iwaszkiewicz. – Kraków, 1957. – S. 27.

³Ustrzycki M. Ziemianie polscy na kresach 1864–1914. Swiat wartości i postaw / M. Ustrzycki. – Kraków, 2006. – S. 122.

⁴Временник Центрального Статистического комитета. Т. 26. Статистические данные о разводах и недействительных браках за 1867–1886 гг. (по епархиям Европейской России). – СПб, 1893. – С.34.

⁵Turkull J. Gawied yfamilijne / J.Turkull. – Krakow, 1897. – S. 48; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15657. – Podchorski P. Moje wspomnienia. – S. 8; Lubomirski J. Historia pewnej ruiny. Pamiętniki 1839–1870 / J.Lubomirski. – Warszawa, 1975. – S. 93; Wychowska de A. W. Między Dnieprem I Tybrem. – Warszawa: Krupski i S-ka, 1998. – S. 12-14.

В Центральному державному історичному архіві України м. Києва зберігаються справи про розлучення родин, у тому числі й польських. Прохання про окремий вид на проживання подавались жінками, які звинувачували своїх чоловіків у «розгульному способі життя», марнотратстві та жорстокому поводженні.¹ Міська влада реагувала на такі заяви, передоручаючи місцевим поліцмейстерам встановити «характери подружжя, вік, поведінку, спосіб життя, майнове становище, коли саме вступили до шлюбу, де проходило сімейне життя і чим саме були викликані сімейні роздори».² Таке розслідування, стеження та опитування свідків потрібно було проводити, якщо подружжя не зможе домовитися між собою полюбовно.

В матеріалах зберігаються звіти, що свідчать про те, що місцеві чиновники реагували на позови. Разом з тим сімейні конфлікти часто бували настільки заплутаними, що встановити провину однієї сторони було вкрай важко. В такому випадку нам важливо встановити факт того, що отримання дозволу на окреме проживання подружжя, навіть в католицьких родинах, було можливим за втручання світської влади.

На жаль, відсутня статистика з причин розлучення в католицьких шлюбах, однак можемо послугуватись загальноросійською статистикою по губерніях. Якщо наприкінці ХІХ ст. основним мотивом розірвання шлюбу була відсутність одного з подружжя, а також позбавлення всіх прав та статків, то на початку ХХ ст. ситуація змінилась – у 95 % розлучень причиною було доведене перелюбство.³

Мемуари змальовують різнобарвну картину подружніх відносин. Один з авторів Є. Покривницький добре згадує про своїх батьків, однак, визнає, що їх шлюб не був щасливим. Але батьки жили разом, і мати про своє подружнє життя говорила так «батько – добра людина, але має надто складний характер».⁴ Батьки проводили окремо вільний час – матір зайнята «молитвами», батько – господарством або музикою. І хоча у фінансовому відношенні його матір була практично незалежною, бо маєток, що дістався їй у посаг, був основним джерелом доходів у родині, розлучення не відбулось. Не варто забувати, що батьки автора були з різного соціального середовища.

---

¹ЦДАУК. – Ф. 301, Оп.1, Спр. 284 – Арк. 52, 28, 77.

²ЦДАУК. – Ф. 301, Оп.1, Спр. 284 – Арк. 1 а.

³Тольц М.С. Брачність населения России в конце. ХІХ – начале ХХ в. / М.С. Тольц // Брачність, рождаемость и смертность в России и СССР. – М., 1977. – С. 138–153. – С. 144.

⁴ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15415. – Pokrzywnicki E.J. Żywoty i sprawy. – S.16.

Фактичне розлучення відбулось і в родині іншої авторки А. Павелчинської. Дід та бабуся по матері були «зовсім різними», але дійшли згоди, коли з'явилися діти. Пізніше, коли діти вирости, а бабуся, заощаджуючи кошти, назбирала певну суму, вона повернулася до свого родинного маєтку.¹ Серед причин, що спричинили конфлікт, авторка називає «економність» діда, який педантично й рідко видавав бабусі гроші, що примусило її самостійно зайнятись господарством.

Отже, непоодинокі випадки роздільного проживання і сімейних розривів свідчать про складні взаємовідносини в родині, в яких постать жінки знаходилась в епіцентрі багатьох обставин та відцентрових сил. Вищенаведені факти збереження не досить вдалого шлюбу або розірвання відносин без юридичного оформлення базувались на існуючих уявленнях про шлюб і були, ймовірно, взаємовигідними. Це означає, що розлучення негативно сприймалось у польському суспільстві і порушення встановлених норм могло призвести до появи додаткових проблем у подружжя. Одночасно ініціатива фактичного розлучення, яку можна спостерігати і в проханнях про розірвання шлюбу, і за свідоцтвами мемуарів, залежала, не стільки від матеріального становища жінки, скільки від її особистісних прагнень, від готовності йти на ризик і розірвати подружні стосунки.

Однією з причин тривалості шлюбів у сільському середовищі польський дослідник історії селянства В. Менджецький називає доволі широку автономію особистості. Можливість довготривалої праці в полі, походу на заробітки, використання коштів жінками від продажу продукції їх праці – сільськогосподарських продуктів, ремісничих виробів, спричиняли формування простору самостійності індивідууму. При цьому вартість сімейних стосунків, перевага родинних цінностей залишалась незмінною.²

Вік жінки надавав їй додаткових переваг у родині. Навіть дозволити собі розірвати шлюб в односторонньому порядку могли жінки, які мали вже дорослих дітей.

Слід розглянути ще одну важливу жіночу роль – вдови. Вражають статистичні відомості щодо тих, хто залишився вдовою

---

¹Pawelczyńska A. Koniec kresowego świata / A. Pawelczyńska. – Lublin, 2003. – S. 145.

²Medrzecki W. Intymność I sfera prywatna w życiu codziennym I obyczajach rodziny wiejskiej w XIX I w pierwszej połowie XX wieku / W. Medrzecki // Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekście europejskim; red. D. Kalwa, A. Walaszek, A. Żarnowska. –Warszawa, 2005. – S. 106.

або вдівцем. Розбіжності показників у чоловіків і жінок у польському суспільстві різняться в декілька разів. Середній показник у чоловіків дорівнює 2,7 %, у жінок 11,6 %. Фактично вдів було майже вчетверо більше ніж вдівців.

Потрібно сказати, що показники вдівства польського населення були на порядок позитивніші, ніж дані по всій Європейській Росії, де доля вдових чоловіків складала 9,5%, а жінок 21,8 %.¹

У багатьох спогадах описані ситуації, коли жінки залишались вдовами й вимушені були самотійно вести господарство, піклуватись про родину тощо. Умови вдівства примушували жінок займатись економічними справами маєтків, занурюватись у різноманітні юридичні тонкощі, вести торгівлю та ін. Цікаво, що описи життя вдів не мають відчаю або показу подальшого занепаду родини.

Звичайно, що наративи написані третіми особами і, як правило, після багатьох років втрати близької людини. Тобто мова йде про те, що вдівство переживає матір, а то й бабка авторки/а, але не вона/він сам. Тому ми не можемо впевнено говорити про почуття, переживання самої жінки, а тільки оцінити їх життєві стратегії з точки зору нащадків.

У деяких мемуарах є свідчення, що матері після смерті чоловіків вимушені були не тільки вникати у справи маєтку, але й ставали ініціаторками створення нових чи розширення існуючих підприємств. Мати Е. Красинської, ставши вдовою, передала маєток синові, а сама поїхала на південь, де теж було господарство. Там вона очолила вівчарню і почала виробництво консервованих фруктів.² Матір С. Краузової після смерті чоловіка стала організовувати в Києві обіди для поляків, які працювали в місцевих закладах.³

Статус вдови дозволяв жінці встановлювати свою владу над неповнолітніми дітьми. У спогадах Я. де Реплонге бабуся, овдовівши, викликала свого сина з Москви, де він навчався. Підставою, за словами автора, стало хвилювання, щоб той не одружився з росіяною.⁴ Матір С. Желязовського, отримавши після смерті чоловіка, адміністратора маєтку, невелику пенсію, прийняла рішення їхати з дітьми до Києва, де проживало багато поляків, і де можна було

---

¹Тольц М.С. Брачность населения России в конце. XIX – начале XX в. / М.С. Тольц // Брачность, рождаемость и смертность в России и СССР. – М., 1977. – С. 138–153. – С.143.

² Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 14114. – Krasińska E. Wspomnienia. — S. 9.

³Krauzowa Z. Rzeki mojego życia / Z. Krauzowa. – Kraków, 1979. – S. 50.

⁴ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15535. – Jan Pic de Replonge. Obrazy pamiętnych Lat. 1903–1967. –S. 6.

сподіватись на допомогу співвітчизників.¹ Мати Я. Ідзіковського Герцилія, дружина відомого утримувача книгарні Л. Ідзіковського, після його смерті взяла на себе всі клопоти з утримання сімейного підприємства, і фактично «замінила батька» автору, який після закінчення гімназії, продовжив сімейну справу.²

Всі вищеназвані жінки не тільки стали розпорядницями фінансових справ, але й укріпили свою владу над дітьми, одноособово відповідаючи за їхнє майбутнє. Багато фрагментів із життя вдів залишається за межами дослідження, але часто ця вимушена соціальна роль була одним із факторів емансипації в економічній сфері.

Не можна оминати в дослідженні сім'ї і становище незаміжньої жінки. Для польської жінки з середовища незаможної шляхти або інтелігенції, на думку одного автора спогадів, були альтернативи – або вийти заміж, або піти в гувернантки, або в кінці життя стати резиденткою.³ Резиденти – чисельний прошарок родичів, які проживали разом з родиною. Це могли бути двоюрідні брати та сестри батьків, які, не маючи сім'ї, віддавали своє майно у розпорядження господарів, а самі проживали разом з ними.

Становище резидентів було амбівалентним. Як правило, у них не було обов'язків по дому, крім тих, що були ними самими ініційовані. Наприклад, деякі незаміжні родички займались благодійністю або ставали виховательками для дітей у родині.⁴ Одночасно резиденти не були повноцінними господарями в домі і не могли, відповідно, розпоряджатися своїм часом, життям тощо.⁵

Незважаючи на існуючі національні чи гендерні стереотипи та посилення ролі традиційної польської дворянської родини, модернізаційні процеси в суспільстві призводили до її трансформації. Вибір шлюбного партнера залежав від власної ініціативи, а визначення взаємовідносин у родині формувалось протягом всього подружнього життя. Випадки розриву подружніх відносин свідчать про те, що розширювались права особистості в її праві визначати власний сімейний статус.

---

¹ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15386/II. – Zelazowski S. Wspomnienia. Lata doli i niedoli. 1893–1955. –S. 5.

² Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. –Sygn. 15559/II. – Idzikowski J. Ziemia naszych ojców. Szkice o dawnym Kijowie na podstawie wspomnień naszych ojców. – S. 2.

³ Tomaszewicz W. Ze wspomnień lekarza / W. Tomaszewicz. – Warszawa, 1965 – S. 103.

⁴ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15657. – Podchorski P. Moje wspomnienia / P. Podchorski. –S. 8

⁵ Pruszyńska A. Między Bohem a Słucza / A. Pruszyńska. – Wrocław, 1991. – S. 38.

Однак залишається питання, наскільки польська родина була приватним простором, а її життя та устрій залежали тільки від особистих переконань людини. Можна погодитись з дослідниками, що громадське життя польського суспільства даного періоду було чітко поділено на дві сфери: суспільно-політичне життя країни, до складу якої входили польські землі, і громадське (національне) життя польського суспільства.¹ В другій сфері родина посідала місце основи соціальної структури, традиційність якої забезпечувала неперервність суспільних цінностей. Патріархальність польської родини слугувала гарантом збереження нації, де жінкам відводилась роль перш за все біологічного відтворення нації. Цим спричинене таке шанобливе ставлення до жінки-матері.

Не сприяла модернізації польської сім'ї і соціально-економічна ситуація в Наддніпрянщині. На відміну від європейських країн, де зростали міста й збільшувалась кількість міського пролетаріату, польське суспільство. Наддніпрянщини залишалось аграрним. Саме міщанська родина стає прикладом зміни гендерного контракту, коли відбувається перерозподіл функцій між статями.² Незначна чисельність таких родин у польському суспільстві не стала фактором трансформації родини.

Життя в маєтку було «на виду» і включало не тільки членів родини, але й резидентів, прислугу, няньок та вихователів дітей та ін. Якщо дорослі чітко усвідомлювали різницю статусів і обмежували свій приватний простір, то діти залучали в свій «світ» місцевих селян і слуг. У мемуарах часто описані сцени довірливих відносин, коли слуги або няньки ставали близькими для дітей.³

Коло родичів та знайомих, що стало для поляків заміном дворянських зборів та повітових комісій, збиралось на різноманітні свята та заходи – полювання, місцеві бали тощо. Жінки посідали важливе місце в організації спільного проведення часу. Крім підготовки домівки, меблів, білизни, меню для гостей, вони брали участь в укладанні розкладу вільного часу. Бесіди, вечірні чаювання й театральні постанови, т. зв. «живі картинки» були для жінок можливістю виявити свою творчу енергію.⁴ Необхідно зазначити, що до кола тих,

---

¹Kraft C. Państwo wobec rodziny – polityka państw europejskich w XIX i XX wieku / C. Kraft // Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekście europejskim; red. D. Kalwa, A. Walaszek, A. Żarnowska. – Warszawa, 2005. – S.147.

²Ibid.

³Pruszyńska A. Między Bohem a Słucza / A. Pruszyńska. – Wrocław, 1991. – S.72.

⁴Rodowicz W. Tryptyk rodzinny. Dzieje rodziny Rodowiczów / W. Rodowicz, S. Rodowiczowa, Z. Rodowiczowa Iwanicka. – Warszawa, 1999. – S.116

кого приймали вдома, входили, в основному, співвітчизники. Багато наративів свідчать, що сімейні зустрічі були польськими, а контакти з росіянами, які здійснювались з діловою метою, були обмежені батьківськими кабінетами.¹ Така замкненість ще раз підтверджує значення приватної сфери як твердині польського життя і домінування національних ідеологічних конструктів у приватному житті.

Неформальні жіночі зустрічі, що носили приватний характер, є важливими для розуміння передумов зародження жіночого руху. Тільки заможні поляки могли собі дозволити щорічно виїжджати до Києва або до Варшави. Землевласники й підприємці середнього достатку, інтелігенція значно частіше виїжджали в центри повітів або губерній – Житомир, Умань, Єлисаветград та ін. З. Подгорський, який залишив спогади про своє дитинство в українських губерніях, писав, що під час таких приїздів родини батько йшов до місцевого чоловічого клубу, а мати – на зустрічі з подругами.² Інша мемуаристка А. Чаман-Павловська, яка приїхала до Умані, пригадувала, що польські жінки збиралися у місті для здійснення благодійної діяльності або ж для занять літературною творчістю.³ Таким чином, жіночі зустрічі носили не тільки приватний характер, а й стали передумовами для залучення жінок у громадську діяльність. Розмежувати в даному випадку приватний і суспільний простір важко, однак безсумнівним залишається їх взаємовплив.

Одночасно у списках членів благодійних товариств жіночих прізвищ обмаль. Цей факт свідчить, що жінки не мали можливості засновувати громадські організації чи керувати ними, але при цьому виконували не менш важливі організаторські функції.

Жінки з бідних прошарків населення мали менше вільного часу, зайняті клопотами по господарству, утриманням родини й домівки, вихованням дітей. На жаль, про приватне життя цих жінок немає свідочств, що пов'язано з відсутністю наративів цієї соціальної групи.

Значення приватної сфери в житті польського суспільства зростало, що було спричинене несприятливими для соціуму суспільно-

---

¹Rodowicz W. Tryptyk rodzinny. Dzieje rodziny Rodowiczów / W.Rodowicz, S.Rodowiczowa, Z.Rodowiczow Iwanicka. – Warszawa, 1999. – S. 58–67; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15585. – Skrzyński K. Wspomnienia z lat 1891–1917 / K.Skrzyński. – S. 5.

²Wspomnienia generała Z. Podhorskiego // Pamiętnik Kijowski.– Londyn, 1966. – T.4. – S. 39–88.

³Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15424/II.– Czaman-Pawłowska A. Poklon twojemu szczesciu. –S. 36.

політичними умовами. Приватне життя польських жінок залежало від суспільних цінностей – релігійних, національних, а також від традиційного гендерного укладу. Звуження громадського простору до обмеженої кількості співвітчизників формувало «прикордонну територію» приватного та публічного життя. Саме в цьому просторі формувалась свідомість і здійснювались громадські акції та ініціативи, що слугували прототипом жіночих громадських організацій.

В національних проектах роль чоловіків полягала у захисті вітчизни – на війні, повстанні, захисті родини тощо. Жіноча роль полягала у збереженні «твердині польськості» – польської родини, що повинна протистояти всім наступам ззовні, зберігати свою консервативність і традиційність.¹ Жінка виступала тут пасивним об'єктом, яка повинна тільки підтримувати родинне, читай національне, вогнище, в чому і полягав її «громадський обов'язок».

4.2. Материнство: особливості в польському середовищі Наддніпрянщини

Материнство традиційно вважалось одним з найвагоміших завдань, навіть покликанням жінки. Довгий час «материнський інстинкт» вважали притаманним людям, однак з розвитком гуманітарних студій та фемінізму уявлення про виношування, народження і виховання дітей стало розглядатись у площині не біологічній, а соціальній. У поданому розділі проаналізовано одну із соціальних функцій жінки – материнство, а також, яке значення воно мало в житті жінок, наскільки впливало на їхні життєві стратегії, статус тощо.

В XIX ст. жінки були активними дієвими особами в приватній сфері – родині, домівці, що відтворювало панівний гендерний порядок у суспільстві. В родині, як в інституті первинної соціалізації, формувалась ідентичність людини, засвоювались суспільні норми, відтворювались соціальні практики.

Польська жінка була зосереджена у світі родини й оселі, де вона виконувала декілька соціальних ролей – дружини, матері, господині. Не можна однозначно вважати, що жінка посідала підлегле місце в родині. Скоріш, це було чітко окреслене коло того, що було прий-

---

¹Jedynak B. *Obyczaje domu polskiego w czasach niewoli 1795–1918* / B. Jedynak. – Lublin, 1996. – S.13, 69.

нятним у суспільстві, дозволеним.¹ З виконанням цих ролей й були пов'язані основні функції, що виконувались жінками і сприймалися ними як такі, що не викликають сумнівів.

Питання народжуваності, що було вирішальним фактором жіночих життєвих практик та стратегій, на макрорівні вимагає аналізу державної політики у сфері дітонародження, соціального захисту материнства й дитинства, соціальних відносин у суспільстві. Оскільки особові джерела, які б могли розповісти про народжуваність, були написані людьми ХХ ст., про долю жінок попереднього, досліджуваного періоду, ми можемо дізнатися лише обмежено. На допомогу приходять праці істориків-демографів, які на підставі статистичних даних і залучення етнографічних свідочств проаналізували проблеми шлюбності, народжуваності, планування родини у ХІХ ст.

Під час свого репродуктивного життя жінка могла народити і вигодувати 10–11 дітей. Однак, як і у всій Європі, в українських губерніях Російської імперії відбувалось незначне зниження рівня народжуваності. Демографи пояснюють цей факт багатьма причинами. Об'єктивні фактори свідчать про те, що з розвитком капіталістичних відносин і стурбованістю з приводу володіння землею, а також із процесами переходу в міста, особливо чоловічого населення, народжуваність зменшувалась.²

З одного боку, селянство було зацікавлене у великій кількості дітей, «майбутніх робітників», на яких було сподівання в незабезпеченій старості. З іншого, висока дитяча смертність, злидні, виснажлива праця викликали питання про обмеження кількості дітей. Дослідник соціальної історії Росії Б.М. Міронов вважає демографічну поведінку селянства «стихійною», тобто такою, яка не піддавалась раціональному осмисленню.³

Але зміни в освіченості, мобільність населення, зростання рівня медичного обслуговування з появою земської медицини призводили до застосування різноманітних засобів контролю народжуваності. Основним методом контрацепції був перерваний статевий акт. Заможні й освічені жінки намагались якомога довше годувати немовлят груддю,

---

¹Гобсбаум Е. Нова жінка / Е. Гобсбаум // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство; під ред. Л. Гентош, О. Кісь. – Львів, 2003. – С. 74–96. – С. 88.

²Zyromski M. Dziewietnastowieczna rodzina polska / M. Zyromski // Rocznik socjologii rodziny. – 2000. – № 12. – S. 173–188, 185. – S. 176–178.

³Миронов Б. Н. Традиционное демографическое поведение крестьян в ХІХ – нач. ХХ вв. / Б.Н. Миронов // Брачность, рождаемость, смертность в России и СССР. – М., 1977. – С. 83–104.

чим прагнули запобігати наступній вагітності. Бідні прошарки суспільства, селянки, жительки міст, які вимушені були працювати, переривали вагітність всілякими небезпечними для них засобами, серед яких пливання з височини, надто гарячі чи холодні ванни, вживання отруйних речовин, проколювання зародку спицями тощо.¹ Ще одним засобом контролю народжуваності був аборт, що вважався незаконною процедурою і виконувався, як правило, підпільно нефакхівцями і в негігієнічних умовах. Аборти, як і зараз, заборонені католицькою церквою і викликають осуд як церкви, так і суспільства. Інформацією ж про інші види й методи запобігання вагітності не володіли не тільки неосвічені, але й прогресивні кола суспільства. Всі вищеназвані прийоми позбуття зародку були небезпечними для самих жінок і приводили до розладів здоров'я, а навіть і до смерті.

Історики-демографи звертають увагу на той факт, що в прибалтійських регіонах Росії, де жили у великій кількості католики та протестанти, ситуація у сфері контролю народжуваності була дещо кращою, а шлюбні практики вважають «європейським типом шлюбності».² Щодо українських губерній Російської імперії, то тут, вважають дослідники, переважав традиційний тип шлюбності. Польське населення, хоч і перебувало в ареалі впливу європейської культури і католицької церкви, було нечисленним у порівнянні з масою православного населення, що не дозволяє виокремити особливості їх демографічної поведінки.

Варто не забувати про ще один аспект материнства, що стосувався жінок всіх національностей – висока дитяча смертність. За даними демографа С.Л. Новосельського, в європейській Росії до п'ятирічного віку вмирало 45% хлопчиків і 41% дівчаток.³ Дослідник порівняв смертність у середовищі православного та католицького населення. Оскільки за переписом 1897 р. не вдається говорити про смертність польськомовного населення, ми умовно відокремлюємо його від українського та російського, в більшості православного.

Смертність у католицьких родинах була меншою, ніж у православних. Бо коли у православних у перший рік життя вмирало в

---

¹Вишне夫斯基 А.Г. Ранние этапы становления нового типа рождаемости в России / А.Г. Вишне夫斯基 // Брачность, рождаемость, смертность в России и СССР. – М., 1977. – С. 105–134. – С. 120–129.

²Хаджнал Дж. Европейский тип брачности в ретроспективе / Дж. Хаджнал // Брачность, рождаемость, семья за три века. – М., 1979. – С. 14–71.

³Новосельский С.Л. Смертность и продолжительность жизни в России / С.Л. Новосельский. – Петроград, 1916 – С. 153.

середньому 282, 2 дітей на 1000, то у католиків – 149, 1, а показник дитячої смертності з 1 року до 10 – 36, 9 на 1000 у православних і 25 у католиків.¹ Чим спричинений цей розрив, важко сказати. Можливо тим, що серед католиків був не таким великим відсоток найбіднішого і неосвіченого населення. Тобто більш заможні, освічені люди відповідальніше ставились до народження, виховання немовлят, мали більше можливостей забезпечити їм необхідні для виживання умови.

Свідчення про життя польських родин взяті з особових джерел, написаних, переважно, вихідцями із заможних кіл – дворянами, інтелігенцією. Цей факт обумовлює більш детальний розгляд становища жінок у родині саме цих соціальних груп.

Становище матері в родині, за твердженням джерел, було поважним і всіляко вшановувалось. Саме про матір, а не про дружину, подругу, сестру, більш за все згадують особові документи, що показує домінування цієї соціальної ролі в ієрархії сприйняття жінки. Однак за уважного читання можна помітити, в яких саме ситуаціях характеризується мати, що ставиться їй в заслугу, тобто можливо те, що сказано авторами наративів несвідомо.

С. Шимановська пригадує, що мама завжди була «усміхнена, добра, спокійна, з якимось внутрішнім спокоєм».² Інші враження про матусю пише К. Скринський, матір якого була енергійна, завжди знаходилась у дії, займалась домівкою, вихованням сина.³ Як бачимо, описові характеристики стосуються емоційно-чуттєвої сфери.

Роль матерів, за джерелами, полягала у вихованні дітей у «польському дусі», що означало заучування польських віршів, викладання перших лекцій із вітчизняної історії, літератури, культури.⁴ Ось що пише одна з авторок спогадів З. Родович «завдання матері – спростування того, що було в підручниках, навчання літературі, мові, поезії».⁵ Заслугою своєї матері В. Ласоцький вважає те, що вона не піддавалась модним французьким впливам, а була прикладом патріо-

---

¹Ibid. – С. 144.

²Szymanowska Z. *Opowieść o naszym domu* / Z.Szymanowska. – Warszawa, 1977. – S. 41.

³Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15585. – Skrzyński K. *Wspomnienia z lat 1891–1917*. – S. 15.

⁴Krauzowa Z. *Rzeczki mojego życia* / Z.Krauzowa. – Kraków, 1979. – S. 26; Pawelczyńska A. *Koniec kresowego świata* / A. Pawelczyńska. – Lublin, 2003. – S. 50; Lasocki W. *Pamiętniki mojego życia* / W.Lasocki. – Kraków, 1933. T. 1. – S. 11.

⁵Rodowicz W. *Tryptyk rodzinny. Dzieje rodziny Rodowiczów* / W.Rodowicz, S.Rodowiczowa, Z. Rodowiczowa Iwanicka. – Warszawa, 1999. – S. 72.

тизму і знала свої «обов'язки».¹ Незважаючи на відсутність коментарів, мова йде, скоріше, про збереження почуття національного обов'язку. Ці випадки демонструють, що збереження і відтворення національної ідентичності проголошується авторами у наказному дискурсі – «обов'язок», «завдання», але ж мова йде про дітей, які не можуть наказувати батькам. Також цікаво, що в цих мемуарах ми бачимо поєднання двох завдань, які стояли перед матерями – виховання дітей і національне виховання.

Інший аспект виховання полягав у прищепленні дітям релігійних цінностей. Саме матері навчали дітей молитвам.² У родині П. Подгорського, де мати рано вмерла, батько запросив для виховання дітей родичку. Ця жінка, на плечі якої лягли клопоти з утримання господарства, прищеплювала дітям релігійні почуття.³

Хоча далеко не у всіх спогадах, особливо тих, що відображають життя міських жителів на початку ХХ ст., зустрічаємо свідчення про релігійність матерів. Зрозуміло, що мова йде про буденне, традиційне сприйняття релігії на побутовому рівні.

Сьогодні важко встановити, яке значення мала релігія в житті польського селянства, однак у спогадах дворян зустрічаються посилення на те, що польські селяни відрізняються від місцевого люду тільки мовою спілкування – польською та релігією – католицтвом.⁴ Релігія, таким чином, надавала відчуття окремішності, обраності.

Часто пригадування про матір пов'язані з першими уроками музики. Слід сказати, що музика користувалась надзвичайною популярністю в домівках польських дворян, і грали в родині не тільки жінки, але й чоловіки.⁵ Грали вечорами для гостей або ж для власної розваги.⁶ Таке масове захоплення характерне не тільки для заможних родин, але й для інтелігенції, збіднілих шляхтичів. У музиці М. Огінського або Ф. Шопена чули не тільки красиву мелодію, але й

---

¹ Lasocki W. Pamiętniki mojego życia / W. Lasocki. – Kraków, 1933. Т. 1. – С. 9.

² Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15415. – Pokrzywnicki E.J. Żywoty i sprawy. –С. 81.

³ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15657. – Podchorski P. Moje wspomnienia. –С. 6.

⁴ Pruszyńska A. Między Bohem a Słucza / A. Pruszyńska. – Wrocław, 1991. – С. 76; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 13173. – Iwaszkiewiczowa M. Wspomnienia. –С. 37.

⁵ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15415– Pokrzywnicki E.J. Żywoty i sprawy. –С. 82.

⁶ Krauzowa Z. Rzeki mojego życia / Z.Krauzowa. – Kraków, 1979. – С. 26; Pawełczyńska A. Koniec kresowego świata / A. Pawełczyńska. – Lublin, 2003. – С. 23; Iwaszkiewicz J. Książka moich wspomnień / J.Iwaszkiewicz. –Kraków, 1975. – С. 10.

наділяли її певним символічним змістом – патріотичним. Замість провокаційних розмов про минулу велич Речі Посполитої й поразки повстань грали твори польських композиторів, чия музика могла багато чого сказати посвяченим, впливати на емоційну сферу.

Гра на музичному інструменті була однією з переваг польських жінок, що впливала на їх статус. Доньки поляків із заможних кіл, виховані для салонів та балів, демонстрували свою майстерність, що впливала на оцінку їх навколишніми та на шлюбні стратегії. Безсумнівно, що талановита гра, спів впливали й на самооцінку жінок, дозволяючи жінці самостверджуватись навіть у приватному просторі.

Крім турбот з опіки дітей, у кожній з описаних у мемуарах жінок були й улюблені заняття: у матері Ю. Дияковської – захоплення квітами, газонами навколо маєтку, у Е. Красинської – гра в карти.¹ Польський історик Т. Епштайн у своїй книзі «*Z piórem I paleta. Zainteresowania intelektualne I artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX wieku*» («З пером і мольбертом. Інтелектуальні та мистецькі інтереси польського дворянства в Україні в другій половині XIX ст.») наводить приклади жінок, які писали вірші або збирали етнографічний матеріал.²

Відповідь на питання, чому так мало жінок увійшло в історію мистецтва або наукових досягнень, була дана ще Л. Нохлін в її відомій статті «Чому не було великих художниць». Творчі навички – малювання, музика, віршування, були привілеєм чоловіків, які мали можливість займатись цим професійно. У виконанні жінок мистецтво отримувало відтінок непрофесіоналізму, хобі.

Цікаво, що серед усіх авторів спогадів про вільний час матерів переповідають лише жіночі тексти. Виключення – Я. Івашкевич, відомий польський драматург, який пригадує не тільки, що його матуся любила музику, а й перші уроки, які вона йому давала.³ Причин такої неуваги може бути декілька. По-перше, у «чоловічих» текстах заняття, яким присвячували свій час жінки, і які вимагали від них певних навичок, вмійнь, не виглядали гідно, тобто і писати про них зайве. Інша гіпотеза полягає в тому, що дівчата були більше пов'язані з матерями, проводили з ними більше часу, отримували

---

¹ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15375.– Dyakowska J. Wspomnienia. –S. 9; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 14114.– Krasińska E. Wspomnienia. –S. 38.

² Epsztein T. *Z piórem I paleta. Zainteresowania intelektualne I artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX wieku* / T. Epsztein. – Warszawa, 2005.

³ Iwaszkiewicz J. *Książka moich wspomnień* / J.Iwaszkiewicz. – Kraków, 1957. – S. 10.

специфічно жіночий досвід. Тому жіночі мемуари створюють більш детальну картину життя жінок.¹

Польські жінки виступали і відтворювачами символічної національної ідентичності. Тільки підкорившись національній ідеології жінка могла бути прийнята в своєму співтоваристві, про що свідчать випадки з сестрою А. Павелчинської та матір'ю Е. Красинської. Порівняння цих двох випадків, наведених вище, підтверджує символічність фігури жінки в національних конструктах.

Ідеал *Matki-Polki*, що народився ще у віршах А. Міцкевича, пустив таке міцне коріння, що не викликає сумнівів у тому, що жінки прагнули йому відповідати. Але народження цього образу з'являється в суспільно-політичному дискурсі тільки тоді, коли чоловіки зазнали поразки в боротьбі з пануючими імперіями. Русифікаційний наступ не дозволяв демонструвати свою національну ідентичність публічно, що привело до переходу функцій збереження національного в приватну сферу – в родину. Оскільки чоловіки були залучені в громадське життя, що не дозволяло їм репрезентувати і зберігати «в чистоті» свою національну ідентичність, то це завдання стало «почесною місією» польської жінки. Той факт, що не всі польські жінки стали носіями й прикладами національного патріотизму, демонструє, що ідеологія діяла не завжди і не на всіх однаково. Наприклад, у спогадах А. Ростворовського зустрічаємо твердження, що матір не займалась ні дітьми, ні маєтком, а весь час проводила на курортах із сестрою.² Нічого не повідомлено про прищеплення польськості в наративах Ю. Івашкевича, С. Железовського та інших.

Автори цих нарисів – вихідці з родин офіціалістів. У Ю. Івашкевича батько був бухгалтером на фабриці³, у С. Железовського – адміністратором у маєтку. Їх матері у спогадах зайняті працею – сільським господарством, що забезпечувало родину.⁴ Таким чином, можна виявити, що формування національної свідомості посідало важливе місце в системі цінностей і материнських практик заможних

---

¹ Пушкарева Н. Зарубежная историография «истории материнства» как проблемы социальной истории / Н. Пушкарева // Женщины в истории: возможность быть увиденными: сб. науч. статей; под ред. И.Р. Чикаловой. – Минск, 2004. – Вып. 3. – С. 72–83.

² Rostworowski A. Ziemia, ktorej już nie zobaczysz: Wspomnienia kresowe / A. Rostworowski. – Warszawa, 2001. – S. 46.

³ Д. Бовуа вважає, що автор применшує батьківську посаду, і той був управителем фабрики.

⁴ Iwaszkiewicz J. Książka moich wspomnień / J. Iwaszkiewicz. – Kraków, 1975. – S. 9; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15386/II. – Zelazowski S. Wspomnienia. Lata doli i niedoli. 1893–1955. – S. 4.

польок, які не переймались клопотами про свої прибутки і забезпеченість родини. Родини, де жінки вимушені були займатись побутовою працею, тобто в родинах збіднілої шляхти, національні цінності важили значно менше, в порівнянні з заможними колами.

Жінки, які знаходились в замкнутому колі родини й домівки, прагнули встановити тут свій неформальний вплив, що свідчить про прагнення самореалізації. У спогадах Ю. Івашкевича, який розповідає про свою чисельну родину, згадується тітка Маса, яка «тримала» весь дім – чоловіка, дітей, керувала домашнім господарством, приватним та публічним життям.¹

У багатьох спогадах фігура матері, яка очолює життя родини, з'являється після смерті батька, про що вже йшлося. Ще один випадок демонструє, що авторитет матері був значним. Я. де Реплонге, який навчався в Москві, був «викликаний» матір'ю додому після смерті батька. Цікавою є мотивація виклику: не нужденний стан матері, її самотність чи хвороба примушують жінку перервати навчання сина, а побоювання, «щоб він не одружився там на росіянки».² З цих слів зародилось таке твердження – від бабусі, чи з сімейних легенд, але автор не має сумнівів у цьому, і не соромиться згадувати такий факт життя родини. На цьому та інших прикладах ми можемо прослідкувати прагнення жінок утвердити свою владу в родині, прагнення емансипації в приватній сфері. Однак влада жінки в домі зчаста була пов'язана не тільки з рисами її характеру, а більше з віковим статусом. Саме вік і відсутність у родині дорослого чоловіка ставило жінку в становище, коли її вплив не піддавався сумніву.

Аналіз традиційно жіночої сфери – приватного простору дому та родини доводить, що становище жінки в родині закріплювалось пануючою гендерною та національною ідеологією. Згідно з першою, жінка виконувала функції, що були спричинені її домінуючою соціальною роллю: мати – народження і виховання дітей, господиня – піклування про дім тощо. Згідно з другою, жінці належало бути берегинею польськості. Саме у збереження польськості в родині, формуванні національної ідентичності у дітей, жінки бачили своє покликання. Прагнення емансипації жінок, яке в Західній Європі реалізовувалось жінками в боротьбі за свої права в публічній сфері, трансформувалось у польок в отриманні впливових позицій у приватній сфері. Класова різниця, однак відбивалась на сприйнятті

---

¹Iwaszkiewicz J. Książka moich wspomnień / J.Iwaszkiewicz. – Kraków, 1975. – S. 27

²Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15535. – Jan Pic de Replonge. Obrazy pamiętnych Lat. 1903–1967. –S. 6.

ідеологій. Чим нижчий соціальний статус мала родина, чим більше жінка була залучена у працю із забезпечення життєдіяльності родини, тим менше значення мала для неї національна пропаганда.

4.3. Гендерні аспекти формування пам'яті

Проблеми історичної пам'яті, її особливості, динаміка, відтворення стають центральними для істориків, які є одними з її відтворювачів.¹ Однак пам'ять формується не тільки і не стільки історичними працями, скільки власне пережитим досвідом, сімейними оповіданнями, розповідями шкільних вчителів, державою, що підтримує пам'ять про певні події. Архітектурні споруди, газетні статті, етнічні фестивалі чи художні виставки міцно вкорінюються у нашій свідомості, трансформуючи історичні образи, впливаючи на індивідуальну і ломлячи колективну пам'ять суспільних груп.

Образи минулого вкорінюються у свідомості подібно схемам, що стають причиною існування стереотипів. Сьогодні історикам потрібно пробитись крізь міцну стіну історичних стереотипів у пошуку того, що знаходилось у їх витоків. Для цього необхідно звернутись до джерел формування уявлень про минуле, які людина отримує в дитинстві.

Одним з найбільш значущих соціальних інститутів формування пам'яті є родина. Впливовими фігурами соціалізації людини в родині виступають жінки – мати, бабуся, сестра, няня. Завдяки цим жінкам людина отримує знання про своє походження, історію своєї сім'ї, роду, а далі про колективну історію – групи, нації, держави. Пам'ять у її «жіночому» вимірі стає первинною пам'яттю людини.

Значне місце сімейна пам'ять посідає в суспільствах, позбавлених державності або тих, що проживають в оточенні інших етнічних груп, і обмежені в доступі до колективної пам'яті своєї нації або стану. Саме в таких умовах формувалась пам'ять поляків, що проживали в українських губерніях Російської імперії. Тільки в близькому оточенні співвітчизників поляки, які навчались в імперських навчальних закладах і проживали серед маси українського населення, дізнавались про минуле своєї Батьківщини.

---

¹Topolski J. Mity a problem prawdy historycznej / J. Topolski // Historia. Mity. Interpretacje. – Lodz, 1996. – S. 15–27; Staciwa Cz. Swiadomość społeczna I jej kształtowanie / Cz. Staciwa. – Warszawa, 1990. – S. 5–33.

Жіночий вплив на дітей у багатьох польських родинах був домінуючим. У заможних родинах, де матері не турбувались про опіку дітей, вони залишались відповідальними за їх виховання. Навіть коли матір не займалась вихованням дітей, а джерела передають і такі випадки, діти потрапляли під вплив запрошених няньок або родичок.¹ У будинку П. Подгорського після смерті матері дітей доглядала запрошена родичка, а няні займались дітьми у Ю. Івашкевича та А. Ростворовського.² В наративах часто повторюються твердження, що саме жінки давали початкове уявлення про релігію та музику.

Католицька релігія слугувала одним із провідних символів ідентичності поляків. Зменшення впливу католицької церкви на початку ХІХ ст. у зв'язку із закріпленням позицій православ'я в південно-західних губерніях, розцінювалось поляками як важке випробування, що вимагало відданості вірі своїх батьків. Підтримка католицизму стала однією з основних стратегій формування польської нації в регіоні, що дозволяла не асимілюватись з оточуючим населенням.³

Спільно проведені години в родинному колі теж закарбувалось у пам'яті багатьох мемуаристів. Діти й дорослі разом проводили вечори, грали на музичних інструментах, ставили вистави або готувались до свят. І у всіх цих заходах провідну роль відігравали жінки. Виховання патріотичного духу, яким так пишаються автори наративів, визнається заслугою матерів. Так, батько С. Козарінової «був патріотом завдяки своїй матері».⁴

Що ж дало привід авторам наголошувати на значущості ролі матерів? Як згадувалось вище, це було пов'язано з тими функціями, які виконувала жінка в польській родині. В мемуарах, написаних вихідцями із заможних кіл, матері проводили з дітьми вільний час, вивчаючи з ними польські вірші, як повідомляється у спогадах А. Павелчинської, чи розповідаючи про історію та культуру країни,

---

¹ Матір А. Ростворовського постійно перебувала на курортах із сестрою, і за спогадами, дітьми не займалась Rostworowski A. Ziemia, ktorej juz nie zobaczysz: Wspomnienia kresowe / A. Rostworowski. – Warszawa, 2001. – S.10.

² Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15657. – Podchorski P. Moje wspomnienia. – S.6; Iwaszkiewicz J. Książka moich wspomnień / J.Iwaszkiewicz. – Kraków, 1957 – S. 29; Rostworowski A. Ziemia, ktorej juz nie zobaczysz: Wspomnienia kresowe / A. Rostworowski. – Warszawa, 2001.– S. 10.

³ Крисань М.А. Цивилизационные изменения рубежа ХІХ–ХХ вв. в восприятии крестьян Царства Польского: автореф. дис. на соискан. учен. степени канд. ист. наук, спец. 07.00.03 «Историческая наука» / М.А. Крисань. – М., 2004. – С. 18.

⁴ Kozarynowa Z. Sto lat gaweda o kulturze srodowiska / Z. Kozarynowa. – Wrocław, 1992. – S. 41.

як у С. Краузової та К. Скринського.¹ У Ю. Івашкевича цим займалась старша сестра, у З. Подгорського – тітка.²

Самі жінки отримували знання з історії в пансіонах або від домашніх вчителів. В середині ХІХ ст. історія Польщі викладалась у романтичній традиції, а закріплювалась у свідомості популярною в дворянських домівках літературою. М. Собанська стверджує, що початки історії Польщі охоплювали вивчення найважливіших битв, життя королів, відомих особистостей.³ У такій версії події польської історії, далекої та втраченої батьківщини, були оточені ореолом героїзму та ностальгії. Відповідно саме жінки через призму власної ідентичності формували пам'ять про минуле. Звичайно, що так вибудовувалась індивідуальна пам'ять, що в процесі соціалізації трансформувалась у пам'ять колективну. Але те знання, що було закладене в перші роки життя, залишається найбільш яскравим та міцним.

Важливим фактором формування пам'яті, окрім перших дитячих вражень від материнських оповідань, є книга. Образи минулого, відтворені автором художнього твору, назавжди залишаються в пам'яті, примушуючи переживати минуле шляхом активного пригадування та творчої уяви.

Якщо значущість фігури матері у формуванні національної свідомості згадується практично у всіх джерелах, то про книги враження надто полярні. У домівках М. Лажинського, Ю. Дияковської, К. Скринського було багато книг, що користувались попитом.⁴ У мемуарах пригадується література різноманітних жанрів: у М. Лажинського дві улюблені книжки – «Робінзон Крузо» та «Історія Польщі», К. Скринський пам'ятає в бібліотеці матері твори Б. Пруса, Е. Ожешко, Г. Сенкевича. Лоскевич у спогадах стверджує, що його улюбленим заняттям було читання історичних книг.⁵

---

¹Krauzowa Z. Rzeki mojego życia / Z.Krauzowa. – Kraków, 1979. – S. 29; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15585. – Skrzyński K. Wspomnienia z lat 1891–1917. –S. 4.

²Iwaszkiewicz J. Książka moich wspomnień / J. Iwaszkiewicz. – Kraków, 1957 – S. 29; Wspomnienia generała Z. Podhorskiego // Pamiętnik Kijowski. – T. 4. – S. 39–88. – S. 48.

³Sobanska z Grocholskich, M. Wspominki nikle. – Grodzick Mazowiecki, 2002. – S. 28.

⁴Łazynski M. Sto lat bez mała. Wspomnienia lekarza y 1869–1956 / M. Łazynski. – Warszawa, 1961. – S. 14; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15375. – Dyakowska J. Wspomnienia. –S. 12; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15585. – Skrzyński K. Wspomnienia z lat 1891–1917. –S. 4.

⁵Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Sygn. 15518. – Łoskiewicz-Paszkowicz. Wspomnienia. –S. 7.

Протилежні думки про бібліотеки зустрічаємо у спогадах М. Івашкевич. Вона пише, що польських книжок у її земляків у містах не було. Лише заможні люди давали гроші на купівлю книжок, за якими б можна було навчати дітей¹. Можливо поляки однодворці, в колі яких виховувалась дівчина, не могли собі дозволити купувати або виписувати книги.

Ще одна думка з приводу книжкової культури польського дворянства зустрічається в мемуарах Ю. Крашевського. Він пише, що у польських маєтках багато книг, бо домашні бібліотеки у моді, але їх власники не обтяжують себе читанням і книжки вкриваються пилом.² Така думка відповідає загальному настрою самих спогадів письменника, в яких польська шляхта звинувачена у легковажності, лінощах, бездіяльності та інших «гріхах». Потрібно зазначити, що ці спогади написані в середині ХІХ ст., тому їх лише з обмовкою можна застосувати до межі століть.

Пам'ять передається не тільки через сімейне виховання і книги, але й через збереження та відтворення певних ритуалів, що отримують у свідомості дитини ступінь значущості і долучення до колективної пам'яті. Такими ритуалами були сімейні аматорські театральні постанови. Іноді грали лише невеличкі сценки з п'єс, іноді відтворювались «живі картинки»— сцени з літературних творів, що захоплювали учасників підготовкою сцени, костюмів, реквізиту тощо. Ці забави були частиною повсякденного дозвілля, що дозволяли «вдихнути життя» в літературні чи історичні образи, зробити їх ближче, доступніше. Але також у цих діях помічаємо шлях спрощення історії, її перетворення у сувенір або живий маскарад. Минуле ставало лише грою, що так несхоже на повчальне *Historia magistra vitae*.

Іноді ритуали отримують в описах авторів поважність у зв'язку з тим, що їх виконували дорослі. Так, у М. Івашкевич знаходимо пригадування, що при відвідуванні костьола св. Олександра в Києві, батько завжди одягав мундир.³ Така «форма» для зустрічі зі співвітчизниками повинна була підкреслювати місце в соціальній

---

¹ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Sygn. 13173. – Iwaszkiewiczowa M. Wspomnienia. – S. 40.

² Kraszewski J. I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy / J. Kraszewski. – W., 1985. – S. 232.

³ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 13173 – Iwaszkiewiczowa M. Wspomnienia. – S. 72

ієрархії, слугувала презентацією своєї ідентичності.¹ Рівність перед Богом, що проповідувалась церквою, не завжди співпадала з класовою ідентичністю, що формувалась не тільки від усвідомлення володіння капіталом, але й під впливом уявлень про заслуги предків.

Жінки також намагались демонструвати збереження пам'яті і свою участь в минулому. Відомо, що після розгрому Січневого повстання жінки одягли чорні сукні в знак трауру, а також прикраси з чавуну, чим демонстрували передачу коштовностей на допомогу повстанцям. Саме такі образи жінок можна побачити на картинах Я. Матейки чи А. Гротгера. Візуальні образи – одяг матері, картини на стінах, батьківський парадний мундир, костюми з комори для живих сценок та вистав також формували індивідуальну пам'ять.² Така репрезентація мала символічну природу і навіювала стереотипні образи і уявлення про минуле. Відтак можна спостерігати формування сучасного ставлення до історичної пам'яті, що являє собою сувенір, підробку, кітч, пародію на минуле.³

В колективній пам'яті, що формувалась через соціалізацію особистості, повторення ритуалів, книжкової культури необхідно виявити ключові моменти, яким судилось забутись. Трагедією для польського народу став розгром національно-визвольних повстань. Особливо чутливою видалась поразка Січневого повстання, що призвела до «витверезіння» польського суспільства і появи ідеології варшавського позитивізму та «реальної політики».⁴ Пам'ять про повстання зберігалась у багатьох польських родин, тому важливо прослідкувати, як і що в ній залишалось, а що піддавалось колективній амнезії.

---

¹Бурдые П. Идентичность и репрезентация элементы критической рефлексии идеи «региона» / П. Бурдые // *Ab imperio*. – 2002. – № 3. – 27.03.2009. <http://abimperio.net/cgi-bin/aishow.pl?state=contents&idlang=2>

²Okon W. Wizerunek kobiety czasow powstania styczniowego w sztuce polskiej XIX wieku (wybrane zagadnienia) / W. Okon // *Postawy i aktywnosc kobiet w czasie powstania styczniowego 1863–1864 rr.*; red. T.Kulak, J. Dufurat, M. Piotrkowska-Marchewa. – Wrocław, 2013. – S. 274. – S. 191–210.

³Размышления о памяти, империи и нации. Круглый стол. Т. Джадт «Места памяти» П. Нора. Чьи места? Чья память?; Лоскутова М.О. Памяти, зрительных образах, устной истории и не только / М.О. Лоскутова // *Ab imperio*. – 2004. – № 1. – 17.02.2006. <http://abimperio.net/cgiin/aishow.pl?idlang=2&state=shown&idnumb=33>

⁴Michalska-Bracha L. Powstanie styczniowe w pamieci zbiorowej spoleczenstwa polskiego w okresie zaborow / L.Michalska-Bracha. – 2003. – S. 34.

Поразку повстання можна вважати поворотним моментом в польській історії. Як вважає Я. Зерубавель, такі поворотні моменти, будучи глибоко символічними, є найбільш суперечливі в зв'язку з їх природою – розставанням з минулим і вступом в нову еру.¹ Участь в цих подіях надає відчуття долучення до святині, а тому дуже скоро отримує міфічну сутність і зберігає сакральне значення. Але внутрішня суперечливість ключових подій визначає і різноманітність пам'яті у ставленні до них.

Слід сказати, що про повстання в декількох наративах пригадується побіжно, і це, в свою чергу, дає уявлення про те, яким чином зберігалась пам'ять про боротьбу поляків за незалежність своєї Батьківщини. Незначна репрезентація ключової події в історії може слугувати свідомством різних політик пам'яті. Перше, що спадає на думку – стратегія колективної амнезії, забуття. Численні репресії і утиски, переселення, економічний та адміністративний тиск настільки боляче відбилися у свідомості, що поразка повстання стала колективною травмою. Шлях подолання травми довгий та складний, тому простіше, на певному етапі, її просто викреслити з пам'яті, забути. Тому масова свідомість жителів Наддніпрянщини відторгала поразку повстання з пам'яті.

Цілком ймовірно також, що автори наративів не могли остаточно визначити своє ставлення до повстання. Довгі роки замовчування зробили цю подію маргінальною в пам'яті поляків, що мешкали в українських губерніях. Політика примирення з пануючою державою, що була популярною в заможних колах польського суспільства наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., витіснила з пам'яті події, які заважали досягти компромісу, а тому вони були висунуті на периферію свідомості.

Наративи, які все ж згадують про повстання, доводять, наскільки значущим воно було для долі польського народу. З. Подгорський пише, що «діти в будинку виховувались у традиціях повстань», і це означало, що у бабусі постійно гостювали засланці, які повернулись до рідних місць.² Батько Е. Липинського склав

---

¹Зерубавель Я. Динамика коллективной памяти / Я. Зерубавель // *Ab imperio*. – 2004. – № 3. – 17.02. 2006. <http://abimperio.net/cgi-in/aishow.pl?state=showa&idart=1041&idlang=2>

²Wspomnienia generala Z. Podhorskiego / Z. Wspomnienia generala // *Pamiętnik Kijowski*. – Londyn: Koło Kijowian, 1966. – Т. 4. – S. 39–88. – S. 44.

картотеку, куди заносив усіх учасників повстання, що повернулись додому.¹ Як стверджував автор, робив це він під впливом патріотичних ідей, «що були притаманні всім польським дворам краю». У спогадах Ю. Дияковської повстання також має характер втрати. Як зазначено в її мемуарах, бабуся після конфіскації майна, земель та маєтку, жила в місті у власному будинку. «Про повстання,— пише вона,— не говорили голосно, лише пошепки». ² М. Лажинський зазначав, що «повстанці в розповідях – легіні».³

Названі свідощтва демонструють подвійну політику пам'яті у ставленні до повстання. З одного боку – воно замовчується, або про нього не згадується. З іншого – те, як і що про нього говорять, підтверджує значимість цієї події в колективній свідомості. Замовчування пов'язано із залежним становищем Польщі і пануючим імперським дискурсом, але ті нечисельні спогади, які мигцем проходять у наративах, визначають вагомість сімейної пам'яті у збереженні подій минулого. Така сімейна пам'ять була контрпам'яттю, що не вписувалась у рамки офіційного дискурсу про «польських інсургентів». Однак незначна кількість згадувань у текстах про повстання не дозволяє встановити гендерних особливостей стратегій пам'яті та забуття.

Жінки прагнули зберегти і передати дітям пам'ять про минуле не тільки родинне, але й загальнонаціональне. Крім загальноприйнятих очікувань від жінки виконати біологічну роль матері, від неї вимагалось і виховання дітей, вірних своїй релігії, нації, групі. За відсутності національної держави саме родинна пам'ять, носієм і транслятором якої ставали жінки, була тією опорою, що дозволяла полякам прагнути незалежності і об'єднання своєї Батьківщини, і в результаті домогтися цього.

Чи розуміли самі жінки свою роль у національно-державному проекті? Наративи, навіть жіночі, не дають відповіді на це запитання. Написані у вигляді спогадів про дитинство, вони передають лише досвід і погляд дитини, але не жінки-матері. Однак у передачі колективної пам'яті бачать своє покликання матері багатьох

---

¹Lipinski E. Pamiętniki / E. Lipinski. – W., 1950. – S. 15.

²Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15375. – Dyakowska J. Wspomnienia / J.Dyakowska. –S.15.

³Łazynski M. Sto lat bez mała. Wspomnienia lekarza y lat 1869–1956 / M. Łazynski. – W., 1961. – S. 10.

авторів. В. Велхорський вважає, що родинне виховання стало панацеєю за відсутності польських шкіл.¹ С. Шимановська, Є. Мошинський, М. Яловецький та інші вважають саме родину хранителем польськості.²

Цікавим видається бачення ролі жінки в збереженні колективної пам'яті в одному тексті, що вже згадувався вище. Вірогідно, треба навести цитату повністю, щоб відчутти інтонацію тексту. «Дім – твердиня польськості... Необхідно було зберегти польський дух. Русифікація породжувала протистояння. До боротьби вставала, перш за все, польська сім'я – виховання, релігійність, література»³ Національне виховання вбачається як головне призначення родини.

Наприкінці ХІХ ст. набирають популярності нові ідеологічні течії – націоналістична і соціалістична. Крім відомих в історіографії причин їх поширення, досі нерозкритим є питання, як при загальнодержавній політиці забуття національного минулого, при пануючому реалістично-раціональному світогляді капіталістичного суспільства поляки не забули історію свого народу і прагнули відновлення державності. Можна вважати, що провідною фігурою збереження пам'яті про національне минуле, минуле, що об'єднувало поляків Російської імперії, навіть якщо вони мешкали в Петербурзі або у Бердичеві, була польська жінка.

Слабко впливаючи на офіційну політику пам'яті, або ж на уявлення про минуле, що конструювалось підручниками чи школами, жінки зберегли сімейну пам'ять і передавали її наступним поколінням. Посідаючи, в цілому, підлегле місце серед інституцій формування пам'яті, польська родина в дійсності виявлялась тією провідною структурою, що зберігала і відтворювала альтернативну пам'ять. Саме ця альтернативна пам'ять допомогла на початку ХХ ст. об'єднати польське суспільство ідеєю відродження незалежної держави. Непомітною та викресленою пануючим дискурсом виявилась особис-

---

¹Wielchorski W. Firma Leon Idzikowski w Kijowie / W. Wielchorski // Pamiętnik Kijowski. – Londyn, 1963. – Т.2. – S. 215–216.

²Szymanowska Z. Opowieść o naszym domu / Z. Szymanowska. – Warszawa, 1977. Moszyńscy E.I. K. Szkice i wspomnienia z ziemi Owruckiej na Wołyniu / E.I. Moszyńscy // Pamiętnik Kijowski. – Londyn, 1963. – Т. 2. – S. 217–232; Jalowiecki M. W słońcy / M. Jalowiecki // Pamiętnik Kijowski. – Londyn, 1963. – Т. 2. – S. 243–284.

³Rodowicz W. Tryptyk rodzinny. Dzieje rodziny Rodowiczów / W. Rodowicz S.Rodowiczowa, Z. Rodowiczowa Iwanicka. – Warszawa, 1999. – S.72, 100.

тість жінки, яка зберегла колективну пам'ять нації, але була обійдена історією.

4.4. Гендерні аспекти організації простору у помешканнях польського населення

Однією з особливостей вивчення соціального життя минулого є організація простору, в якому розгортались події. Саме територіальна організація, адміністративний устрій, наявність інфраструктури і комунікацій є важливими чинниками, що впливають на соціальну організацію території. В залежності від близькості до ресурсів, доступу до них, можливості організації колективних проектів визначаються і шанси тих, хто проживає на цій території.

В даному розділі розглянуто організацію фізичного простору життя польських жінок – від улаштування домівки до типу польських поселень на певній території. Основний акцент зроблений саме на гендерних диспропорціях в організації будівель, приватного простору дому, в можливостях подолання відстаней і придатності громадського простору для здійснення публічного життя різних статей.

Щоб відповісти на ці запитання, необхідно розуміти, як сприймався простір очима сучасників і які були можливості в його організації, переплануванні, використанні у власних інтересах. Ці фактори впливали на мобільність різних груп польського населення. Тут також варто враховувати взаємозалежність і багатьох інших чинників, а саме – класової та статусної приналежності людини, її фінансових можливостей, політичної ситуації в краї та інших.

Методологічною основою вивчення даної проблематики буде принцип, визначений дослідником І. Мітіним. Він пропонує розглядати географічний образ, простір, ареал як палімпсест – місце множинної реальності, що в залежності від багатьох факторів виконує роль міфу.¹ Автор вважає, що потрібно не розвінчувати міф, а визначити причини його утворення, функціонування та фактори, що сприяли натуралізації міфу.

В соціологічній літературі традиційним є поділ населення на тих, хто проживає в центрі і на периферії, що визначає доступність до ресурсів, комунікацій, закладів освіти та підприємств тощо. Такий же поділ можна застосувати і до польського населення українських

---

¹Митин И. Мифогеография: пространственные мифы и множественные реальности / И. Митин // *Communitas*. – 2005. – № 2. – С. 12–25.

губерній Російської імперії. В розділі 2.1 було охарактеризовано структуру міського та сільського польського населення, зазначені статеві диспропорції польських мешканців міст та сіл залежно від регіонів.

Як зазначалось вище, більшість поляків у шести з дев'яти губерній (трьох правобережних, Таврійській, Катеринославській та Чернігівській) проживали в повітах. Соціальна структура повітового населення була строкатою. Заможні польські землевласники мешкали у власних маєтках.

Польський маєток в історіографії набув певних міфічних рис. Цьому сприяли і об'єктивні і суб'єктивні причини. Серед перших – розгром Січневого повстання, адміністративні репресії та різноманітні утиски, які витіснили поляків з публічного життя. Вимушені обороняти свої маєтки, вони в більшості зосередились на захисті «*stanu posiadania*», що в реальності виявився у захисті власних земельних ділянок, яким могли загрожувати конфіскації, а в умовах капіталістичного устрою, ще й борги, розорення тощо.¹ Інтенсифікація економічного життя змушувала присвячувати багато часу маєтковим справам. Саме в той час народжується мітогеографія маєткового простору, що став для багатьох авторів особових документів осередком польськості. Далі розглянемо організацію фізичного простору маєтку.

Уявлення про зовнішній вигляд будинків, дивлячись на фотографії, вміщені в багатьох книжках з «кресової» історії.² Як правило, до головного будинку вела липова алея, а перед палацом розташовувалися клумби з квітами. Квіти, що прикрашали терасу, і газони були турботою пані, як і інша декорація домівки.³ На терасах проводили літні вечори, грали в карти, ставили вистави.⁴ Деякі заможні особи намагались всіляко прикрашати двір. Таким чином, у спогадах А. Лачинської зустрічаємо повідомлення, що її батько влаштував перед домом фонтан, який милував не тільки господарів, але й все село.⁵

---

¹Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – Київ, 1998. – 410 с.; Ustrzycki M. Ziemianie polscy na kresach 1864–1914. Swiat wartości i postaw / M. Ustrzycki. – Kraków, 2006. – 406 s.; Jurkowski R. Ziemiaństwo polskie kresów północno-wschodnich. 1864–1904 / R. Jurkowski. – Warszawa, 2001. – 606 s.

²Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Tom 5. Województwo Wołyńskie / R. Aftanazy. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1994. – Wyd. II. – 697 s.

³Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15375. – Dyakowska J. Wspomnienia. – S. 9.

⁴Walewski W. Wspomnienia o Podolu / W. Walewski // Pamiętnik Kijowski. – Londyn, 1966. – Т. 3. – S. 9–76. – S. 25.

⁵Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15387 – Laczyńska A. Wspomnienia. – S. 3.

Матеріал, з якого будувались помешкання, залежав від фінансових можливостей господарів. Так І. Доманська-Кубяк повідомляє, що польські маєтки були не обов'язково кам'яними і дво-, триповерховим, а було серед них багато і одноповерхових, таких, що будувались з дерева і перекривались соломою.¹ Економічна позиція власників впливала і на внутрішню організацію дому – кількість кімнат, їх оздоблення і наповнення. За спогадами авторів, палаци нараховували від 10 до 30 кімнат: у маєтку А. Ростворовського – 20 покоїв, у родичів Е. Корвін-Красинської – 30, 20.²

І. Доманська-Кубяк виділяє три функціональні зони помешкання – репрезентаційна, створена для гостей, безпосередньо помешкання, і господарська частина, хоча існують й інші розподіли.³ До першої слід віднести салон, 2–3 гостьові зали та спальні. З одного боку – це саме ті частини будинку, що повинні показувати статус господарів, і які, звичайно, знаходились в найкращому стані. Але ж ці кімнати використовувались лише з приїздом гостей, а взимку, коли не було зібрань, з метою економії опалення, наглухо закривались.

Найбільш вагомого значення в будинку набула зона постійного проживання, що включала кімнати для занять, проведення вільного часу, їдальню, кабінет, спальні господарів і дітей. Кімната для занять призначалася для дітей, але часто матері відвідували уроки з метою контролю не тільки власних дітей, а й домашніх вчителів.

Місця для проведення часу були у подружжя, як правило, різні – будуар у пані і кабінет у пана. Але їхнє змістовне наповнення вельми різнилось. Так у першому знаходились канапа й стільці, етажерки. Невеличкий стіл використовувався для написання листів, проведення певних розрахунків тощо.⁴ Наповнення будуару давало уявлення скоріше про відпочинок і товариське життя, ніж про роботу. Тут господиня могла приймати відвідувачів, пити чай або каву, читати або ж

---

¹Domańska-Kubiak I. Zakątek pamięci życie w XIX-wiecznych dworach kresowych / I. Domańska-Kubiak. – Warszawa, 2004. – S. 21.

²Rostworowski A. Ziemia, której już nie zobaczysz: Wspomnienia kresowe / A. Rostworowski. – Warszawa: Czytelnik, 2001. – S. 9; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 14114. – Krasieńska E. Wspomnienia. –S. 11–13; Typy polskiej własności ziemskiej na Podolu // Pamiętnik Kijowski. – Londyn, 1966. – T. 3. – S. 77–95.

³Авторка спогадів А.Павелчинська виділяє такі зони: офіційну – для гостей, кухню і службову частину. Вірогідніше за все, вона просто не наділяє житлову частину будинку своєю увагою. – Pawełczyńska A. Koniec kresowego świata. – Lublin, 2003. – S. 102.

⁴Domańska-Kubiak I. Zakątek pamięci życie w XIX-wiecznych dworach kresowych / I. Domańska-Kubiak. – Warszawa, 2004. – S.25.

писати. Разом з тим, в мемуарах ми не знаходимо спогадів про це помешкання.

Очевидно, що згадуючи своїх матерів, автори не асоціювали їх з цією кімнатою в будинку, а будуар використовувався як приватний простір, де господиня могла побути на самоті. Вітальня у білості спогадів – кімната, в якій проводили вільний час, грали на музичному інструменті, в карти чи більярд.¹

Зовсім інше призначення мав робочий кабінет батька. Великий стіл і шафи для книжок та ділових паперів були його обов'язковим приладдям. Тут працював господар і, відповідно, ця кімната мала ореол майже святості. Досить часто саме в кабінеті розміщувався термометр, глобус, барометр, на стінах був розміщений мисливське приладдя. До того ж в цій кімнаті можна було палити. Саме тут відбувались різноманітні чоловічі «серйозні» зустрічі, на які з'їжджались сусіди-землевласники.²

Але далеко не всі справи господар міг вирішити саме в цій кімнаті. Спогади вимальовують наявність субординації, якої дотримувались власники будинків у господарчих справах. Так «хлопи», тобто селянство, до будинків не заходили, а офіціалісти – управителі, чиновники, бухгалтери, інженери промислів, були прийняті господарем на ганку.³ Ось так розмежування простору дає уявлення про соціальну стратифікацію польського маєткового господарства.

Маєткові бібліотеки посідають окреме місце в наративах. Одні з авторів наголошують на їхній важливості для патріотичного виховання.⁴ Серед улюблених польських письменників називаються імена Ю. Крашевського, Е. Ожешко, Б. Пруса.⁵ Зазвичай після обіду до будинку приносили газети, серед яких найпопулярнішими були «Dziennik Kijowski», «Kraj». Інші ж автори наголошують на тому, що

---

¹ Помес К. Читацькі зацікавлення та інтелектуальні розваги мешканців польських шляхетських маєтків у XIX – на початку XX ст. / К. Помес // Вісник Львівського університету. Сер. Книгозн. Бібліот. та інф. Технол. – 2011. – Вип. 6. – С. 89–97.

² Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15585. – Skrzyński K. Wspomnienia z lat 1891–1917. – S. 5.

³ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15375. – Dyakowska J. Wspomnienia. – S. 11.

⁴ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15375. – Dyakowska J. Wspomnienia. – S. 4, 5; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15585. – Skrzyński K. Wspomnienia z lat 1891–1917. – S. 4.

⁵ Klemantowicz D. Biblioteki i archiwa w rezydencjach polskich ziemian na Wołyniu w okresie zaborów / D. Klemantowicz, W. Ziomek // Ucrainica Polonica. – 2005. – Т. 2. – S. 182–193. – S. 177–188.

бібліотеки були лише виявом «доброго смаку» господарів, а купи книжок у них вкриті пилом, тому що їх ніхто не читає.¹ Думається, що такі полярні враження залежали від особистого досвіду та суспільного кола авторів, і домінуючу тенденцію щодо влаштування домашніх бібліотек визначити на сьогодні складно.

Спальня господарів мала не тільки двоспальне ліжко для подружжя, але й ще одне для відпочинку вдень, яке не вимагало розбирання. Інтер'єр цієї кімнати був майже аскетичний – комод, настінні хрести. Таке уявлення дають не тільки фотографії, але й картини Й. Гротгера з циклу «1863», в яких представлено інтер'єр цих кімнат після арештів або ж погромів.

Дослідження подружньої спальні має широку історіографію на Заході. Н. Еліас довів, що поява цієї кімнати в будинку обумовлена інтимізацією шлюбного життя, створенням приватного простору в домі і засвідчує перемогу буржуазних цінностей. На відміну від буржуазної спальні, яка вміщує в собі нагромадження різноманітних речей, спальня аристократичного польського маєтку відрізняється відсутністю шухляд, полиць, тумб. Такий інтер'єр свідчить про ставлення до спальні як місця благопристойності і підкорення моральним тенденціям. Як влучно помітив російський дослідник Д. Міхель, «спальні апартаменти призначаються для відтворювання».² Ставлення до сексу як лише до справи продовження роду в польських маєтках продиктоване, скоріше, не буржуазною свідомістю, а християнською мораллю.

Дитячі кімнати вміщували ліжка й столики, різноманітні шафи й тумбочки. Як зазначає І. Доманська-Кубяк, обирали місце для цих покоїв не по освітленню, а по їх розташуванню подалі від гостинної частини будинку. Отже, інтереси дітей не були домінуючими при виборі місця їх перебування.

Особливе місце в будинку займали кімнати резидентів – родичів, які не мали власної сім'ї і вимушені були доживати старість у будинках далекої рідні. Як зазначають дослідники, ці кімнати відрізнялись своєю строкатістю через те, що їхнє наповнення йшло за залишковим принципом – те, що не було потрібно комусь із головних членів родини, перекочувало до кімнат резидентів.

---

¹Kraszewski J.I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy /J.I. Kraszewski. – Warszawa, 1985. – S. 232.

²Михель Д.В. Супружеская спальня: к «святая святых» современной семьи и от нее / Д.В. Михель // Семейные узы: модели для сборки; под ред. С. Ушакина. – М., 2003 – С. 501–514.

Господарська частина будинку є важливою для функціонування всього помешкання. Крім кухні, в якій готувались сніданки, обіди і вечері, біля їдальні влаштовували ще одну додаткову кімнату, в якій підтримували у гарячому стані страви, готували каву, куди зносили брудний посуд. Різноманітні столові прибори також зберігали в цій кімнаті. Кухня займала багато місця, іноді – ціле крило будинку. В ній розташовувалося декілька печей, діжки для тіста, різноманітне начиння, продукти тощо. До господарської частини можна віднести гардеробні з їх шафами, наповненими безліччю речей для користування та обслуговування маєтку.

Як правило, наприкінці ХІХ ст. в будинки вже проводили воду. Тобто на кухні була вода, а в спальні стояли глеки та тази для вмивання. Натомість каналізація ще не увійшла в повсякденне життя, тому деякі автори спогадів, які набагато пізніше зрозуміли зручність цього винаходу в домі, шкодували про їх відсутність в маєтках.¹

Господарські споруди – кузня, стайня, броварня – були важливою частиною маєткового господарства. Їх наявність та обладнання демонстрували економічну міць господарів. До того ж функціонування господарської частини робило маєток автономним, таким, що не залежав від привозної продукції. Відчуттям відособленості, окремішності польського осередку просякнуті мемуари і спогади, написані в ті часи.² Як зазначають більшість дослідників, міф «цивілізаційного острова у морі варварства», глибоко вкоренився у кресовій свідомості поляків.³ Буремні революційні роки спочатку 1905–1907 рр., а потім 1917 р. привносили не тільки відчуття небезпеки і незахищеності, а зароджували страх втратити саме власний світ – батьківщину, дім, родинне вогнище, асоціювались з певним апокаліпсисом.

Жінка була відповідальна за облаштування дому. Як зазначено в спогадах А. Павелчинської, її бабця потрапила в холостяцький будинок, який вона взялась перетворити. Саме з її появою були начищені паркет та замінені покриття на м'яких меблях, стало продумуватися меню та була оновлена обстановка. Привела до порядку нова господиня сад, в якому з'явилися квіти, газони. Навіть були

---

¹ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15387. – Laczyńska A. Wspomnienia. – S.5.

² Lednicki W. Pamiętniki / W. Lednicki. – Londyn, 1963. – T.1. – S. 50.

³ Вислів, використаний Д. Бовуа. Див. Beauvois D. Mit Kresów Wschodnich czyli jak mu polozyc kres // Polskie mity polityczne XIX i XX wieku. – Wrocław, 1994. – S. 93–105. – S. 96.

виписані нові часописи до бібліотеки.¹ Тобто створення затишку в будинку цілком покладалось на жінку.

Одним з найцікавіших моментів при читанні особових джерел є ті, що не вписуються в загальну канву. Таким текстом є спогади П. Подгорського, в якому згадується про оригінального дядька автора, який довгий час подорожував Сходом, а по поверненні організував будинок у східному стилі, розділивши його на дві частини – чоловічу і жіночу. В тексті замовчується, як саме виглядала чоловіча частина, скоріш за все тому, що допуск дітей до неї був обмежений. Разом з тим, думається, що такі неординарні кроки в організації простору могли собі дозволити лише не одружені чоловіки, про що йдеться у тексті.²

Функціонування маєткового господарства трималось на селянській праці. Села, в більшості випадків українські, оточували маєток. Стосунки села і маєтку були досить амбівалентними, але вони завжди були чітко окресленими і розмежованими.³

Відокремленість села від маєтку простежується у формулюваннях, які дають мемуари. Так матір Е. Красинської була запрошена в село на весілля, іноді, щоб хрестити дітей.⁴ Матір А. Лачинської надавала на селі медичну допомогу, а коли була не в змозі того робити, пропонувала селянам лягти до лікарні.⁵

Отже, виходи жінок в село запам'ятовувались авторам мемуарів, чого не можна сказати про чоловіків. Це не означає, що чоловіки не були на селі, але тільки те, що для господарів маєтку це було звичною справою, тоді як для господинь – небуденною, а радше – винятковою. Навіть для жінки високого соціального статусу – господині маєтку, існувала окреслена межа освоєння простору – домівка, вихід з якої був не типовим явищем.

Зовсім іншим було влаштування домівок у селах, заселених польськими селянами. Як змальовують етнографічні джерела «Селянські будинки в більшості малі та поганої будови, але добре криті гонтом або частіше соломою. Стіни їхні з тонких колод або ж

¹Pawelczyńska A. Koniec kresowego świata / A. Pawelczyńska. – Lublin, 2003. – S. 66.

²Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15657. – Podchorski P. Moje wspomnienia. –S. 27.

³Ніколаєнко О. Образ українців у наративах поляків південно-західних губерній Російської імперії кінця XIX-початку XX ст. / О. Ніколаєнко // Проблеми слов'янознавства. – 2010. – Вип. 59. – С. 92–100.

⁴Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 14114. Krasinśka E. Wspomnienia. — S.17.

⁵Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15387.– Laczyńska A. Wspomnienia. –S.18.

просто глиняні. Долівка також з битої глини, часто навіть в шляхетських домівках. Вікна дуже малі, і внутрішність житла не радує очі виглядом комфорту й чистоти».¹

Селянський дім мав декілька приміщень, що залежало від заможності родини, і обігрівались вони завдяки розташованій в центрі печі. Улюбленим місцем дітей та літніх членів родини був теплий запічок. Дім поділявся на господарську зону, тобто кухню, і рекреаційну – зону відпочинку, спальню.

Селянська домівка була пов'язана із сакральними уявленнями в свідомості. Етнографи зазначають, що стіл виконував роль вівтаря, а піч поєднувала горішній та земний світи.²

Жінка була не тільки відповідальна за внутрішнє облаштування помешкання, а й виступала його інтегруючим центром. Перш за все, її владу символізувала піч, з якою була пов'язана не тільки жіноча повсякденність, а й численна обрядовість. В цілому ж будинок залишався перетином жіночого й чоловічого начала.³

Однією з особливостей домашнього простору селянських домівок була їхня відкритість. Фактично всі покоління родини жили єдиним життям, що не сприяло проявам інтимності всередині родини.⁴

Освоєння фізичного простору певною соціальною групою є не тільки результатом соціальних практик, але й їх умовою.⁵ Тому цікавою проблемою залишається питання комунікації польської спільноти, адже потрібно було підтримувати соціальні контакти, які б давали відчуття спорідненості, впевненості і стабільності.

Польські землевласники різноманітними шляхами підтримували зв'язки в межах своєї етнічної та соціальної груп.⁶ Серед таких

---

¹ Народы России. Белорусы и поляки. Живописный альбом. – СПб, 1877. – С. 40.

² Sulima M. Rola religii w kształtowaniu przestrzeni domu wiejskiego. / M. Sulima // *Zeszyty Naukowe Politechniki Białostockiej. Architektura.* – Z.21. – S. 81-91.

³ Benedyktowicz D. Dom w tradycji ludowej / D. Benedyktowicz, Z. Benedyktowicz. – Wrocław, 1992. – S. 170. – S. 74–81.

⁴ Mędrzecki W. Intymność i sfera prywatna w życiu codziennym i obyczajach rodziny wiejskiej w XIX i w pierwszej połowie XX wieku / W. Mędrzecki // *Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekście europejski*; red. D. Kalwa, A. Walaszek, A. Żarnowska. – Warszawa, 2005. – S. 102-118.

⁵ Малес Л.В. Фізична реальність у соціальному вимірі / Л.В. Малес // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. праць.* – Харків, 2000. – С. 97–102.

⁶ Radzik R. Ewolucja narodowa społeczności / R. Radzik // *Kultura i Społeczeństwo.* – 1991. – № 2. – S. 69–71. – S. 65.

найбільш розповсюджених форм контактів слід назвати спільні зустрічі ділового та розважального характерів, налагодження шлюбних і сусідських зв'язків, участь у Київських контрактах.

Ділові контакти були привілеєм чоловічого населення. Як ми бачили раніше у спогадах про батьківський кабінет, чоловіки зустрічались в одному з маєтків і обговорювали справи, пов'язані з економічними питаннями.

В цьому питанні є один момент, який вимагає посиленої уваги, а саме етнічний вимір таких зустрічей. Більшість авторів наполягають на тому, що росіян вони в домівках не приймали.¹ Це правило зберігалось навіть у міських жителів, які жили в поліетнічному середовищі. Так З. Родович пише, що для того, щоб зберегти польськість в містах, де було більшість росіян і українців, треба було зберегти найголовніший осередок – родину. Родиною приймали тільки поляків, а коли її батько – працівник залізниці збирав колег різних національностей у себе вдома, то такі зустрічі відбувались закрито і за відсутності вдома дітей.² Звичайно, що такі упередження щодо встановлення контактів поступово руйнувались, особливо в поліетнічному середовищі Півдня чи Лівобережжя. Вагомою часткою життя землевласників були родинні зустрічі та пов'язані з ними забави – полювання, кінні прогулянки, спільні вистави та живі картинки тощо. Полювання було одним з найулюбленіших занять польської шляхти. В спогадах Є. Покривницького наголошується, що у його батьків не було близьких стосунків з сусідами.

Причиною того став «нерівний» шлюб, в якому батько взяв за дружину жінку з багатим посагом, і серед землевласників відчував себе недоречно. Але він залюбки брав участь у спільних полюваннях, і сам запрошував до себе в маєток на такі імпрези.³ Про соціальний поділ польських землевласників пише й інша авторка Е. Красинська, наголошуючи, що магнатерія не підтримувала зв'язків із шляхтою, яка володіла одним селом.⁴ Але ж полювання, як улюблене заняття поляків, стирало соціальні перегородки, об'єднуючи польську спільноту.

---

¹ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15375. – Dyakowska J. Wspomnienia. – S. 11.

² Rodowicz W. Tryptyk rodzinny. Dzieje rodziny Rodowiczów / W. Rodowicz, S. Rodowiczowa, Z. Rodowiczowa Iwanicka. – Warszawa, 1999. – S. 72.

³ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15415. – Pokrzywnicki E.J. Żywoty i sprawy. – S. 42.

⁴ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 14114. – Krasińska E. Wspomnienia. – S. 23.

Родинні зустрічі вимагали серйозних приготувань, але гостинність була традиційною.¹ Так, у спогадах М.Івашкевіч зустрічаємо характеристику приготувань. За три дні до від'їзду висилали людину, яка повинна була забезпечити і проїзд, і нічні зупинки. З собою везли подушки, матраци й інше начиння, що було необхідно для проживання у родичів. Єдина дорога на губернію, якою можна було користуватись тільки в окремі пори року, виснажувала, бо займала декілька днів.² Як бачимо, організація родинних зустрічей часто була ускладнена недосконалою комунікацією.

Особливе місце займають у спогадах описи Київських контрактів – зборів, на які приїздили з суто прагматичною метою і діловими цілями, але які перетворювались у Мекку в свідомості польських землевласників. Про Київські контракти написана спеціальна література, але цікаво подивитись на побутовий зріз цих зустрічей. У повсякденній свідомості вони набули певного символічного змісту завдяки тому, що Київ перетворювався на деякий час у майже польське місто.³ У спогадах поляків-киян зустрічаємо повідомлення, що на час контрактів квартира перетворювалась на гуртожиток, де в кожній кімнаті проживали окремі сім'ї родичів.⁴

Під час контрактів чоловіки були зайняті вдень укладанням угод, набором спеціалістів, продажем та купівлею різноманітної продукції. В цей же час жінки використовували можливість побути в столиці регіону і побувати у родичів, заїхати до кравчинь та капелюшниць, відвідати магазини. Обов'язковим елементом костюму був мундир, у який чоловіки вбирались під час відвідування костюлу.⁵ Ввечері розпочиналось світське життя – вистави у театрі, бали та прийоми у найбагатших родинах. Саме тут відбувались неофіційні зустрічі, що були достатньо важливими.

Для молодих людей, які закінчили університети і знаходились у пошуках роботи, контракти відкривали можливості працевлашту-

---

¹Lubomirski J. Historia pewnej ruiny / J.Lubomirski. –Warszawa, 1975. – S. 105.

²Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 13173. – Iwaszkiewiczowa M. Wspomnienia. –S. 4–5; Walewski W. Wspomnienia o Podolu / W. Walewski // Pamiętnik Kijowski. – Londyn, 1966. – T. 3. – S. 9–76.

³Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 14114 – Krasieńska E. Wspomnienia. – S. 31; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 13173. – Iwaszkiewiczowa M. Wspomnienia. –S. 69; Talko-Hryncewicz J. Z przeżytych dni. 1850–1908 / J.Talko-Hryncewicz. – Warszawa, 1998. – S. 103.

⁴Krauzowa Z. Rzeki mojego życia / Z. Krauzowa. – Kraków, 1979. – S. 65.

⁵Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 13173. – Iwaszkiewiczowa M. Wspomnienia. –S.72.

вання.¹ Для цього потрібно було не тільки бути на офіційних заходах, але і в центрі товариського життя. Однією з умов працевлаштування були рекомендації, що надавались не тільки і не стільки внаслідок праці молодих людей, як особистісного знайомства.

При працевлаштуванні мали вагу навіть шлюбні рекомендації. Так в оголошенні, розміщеному в газеті «Краї», молодий чоловік шукав місце рахівника в маєтковій адміністрації. Своїми вигідними сторонами він назвав університетський диплом – природничий факультет, знання бухгалтерії і шлюбні рекомендації «від поважних осіб».² Можна вважати, що такі рекомендації давались завдяки тим зв'язкам, що налагоджувались під час неформальних зустрічей, а також через мережу контактів, встановлюваних особою та її родиною.

Символічність Київських контрактів передавалась із покоління в покоління. Я. Івашкевич, польський драматург, пригадує, що після повернення батьки привозили солодощі, ділились враженнями, розповідали про родичів і знайомих, яких зустріли в місті.³ Взагалі Київ був містом паломництва багатьох поляків. У спогадах С. Желязовського згадується, що після смерті батька, адміністратора маєтку, матір, не зважаючи на пенсію, яку отримувала, вирішила їхати з дітьми до Києва. Причиною такого кроку стала впевненість у тому, що в місті багато поляків, і в цьому середовищі вона знайде підтримку.⁴

У Києві шляхта, яка втратила землі і маєтності під час конфіскацій, або ж ті, хто віддавав їх в оренду, відкривали для себе великі можливості. Науково-освітній, культурний, адміністративний центр Київ з його чисельним польським населенням надавав умови для розвитку підприємництва, розширення ділових контактів. Заходи, які влаштовувались різноманітними польськими інституціями, – бали, концерти, вистави, благодійні акції, сприяли згуртуванню польської людності.

Друге місце, оточене ореолом святості для поляків, була Варшава. Т. Епштайн, польський історик, дослідив напрямки і особливості туристичних подорожей польської шляхти південно-західних

---

¹ Profile (List z Kijowskich kontraktów)// Pamiętnik Kijowski. – T.1. – S. 85–121; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 13173. – Iwaszkiewiczowa M. Wspomnienia. –S. 134.

² «Край» – 1890. –№ 4.

³ Iwaszkiewicz J. Książka moich wspomnień / J. Iwaszkiewicz. – Kraków, 1957. – S. 70.

⁴ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn. 15386/II. – Zelazowski S. Wspomnienia. Lata doli I nedoli. 1893–1955. –S. 5.

губерній.¹ Крім відвідування європейських центрів, екзотичних місць, поляки наділяли символічним змістом саме подорож до столиці Королівства Польського.

Поляки, які народились в південно-західних губерніях, збирали кошти на поїздку, шукали контакти і знайомих, щоб зупинитись у Варшаві, адже вважали таку подорож справою честі.² Далеко не для всіх них місто було місцем народження, але подорож до Варшави відігравала значну роль у формування національної ідентичності.

Однак подорожі до великих міст були рідкістю і залишались прерогативою заможних верств. Набагато частіше їздили до найближчих містечок або повітових міст – Житомира, Умані, Вінниці та ін. За свідченнями З. Валевського, містечка забудовою мало відрізнялись від селищ. Їх особливістю була наявність торговища в центрі, церкви і костюлу, декількох магазинів.³ Але життя в таких містах було досить одноманітним.⁴

Повітові міста та губернські центри часто відвідувались поляками. А. Павелчинська пише, що Житомир був «польським», бо і в театрі, і в опері, і на вулицях було чути польську мову. Іноді, за словами авторки, «забувалось, що знаходишся в царській Росії».⁵ З. Подгорський згадує, що по приїзді до Умані, в якій проживала значна кількість польського населення – адвокати, лікарі, дрібні чиновники, батько йшов до клубу, матір – на товариські зустрічі.⁶ Отже, жіночі зібрання носили не тільки розважальний характер, але й присвячувались обговоренню суспільних проблем та шляхів їх вирішення. Такі спогади є надзвичайно важливими для усвідомлення передумов формування гендерної самосвідомості та зародження жіночого руху.

Вартими уваги є також гендерні диспропорції в організації подорожей. Якщо хлопчиків з родин землевласників відпускали на

---

¹Epszstein T. Z piórem I paletą. Zainteresowania intelektualne I artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX w. / T. Epszstein – Warszawa, 2005. – S.445-456.

²Rodowicz W. Tryptyk rodzinny. Dzieje rodziny Rodowiczów / W. Rodowicz, S. Rodowiczowa, Z. Rodowiczowa Iwanicka. – Warszawa, 1999. – S. 74.

³Walewski W. Wspomnienia o Podolu / W. Walewski // Pamiętnik Kijowski. – Londyn, 1966. – T. 3. – S. 9–76. – S.22.

⁴Talko-Hryncewicz J. Z przeżytych dni. 1850–1908 / J. Talko-Hryncewicz. – Warszawa, 1998. – S.120.

⁵Pawełczyńska A. Koniec kresowego świata / A. Pawełczyńska. – Lublin, 2003. – S. 59.

⁶Wspomnienia generała Z. Podhorskiego / Z. Wspomnienia generała // Pamiętnik Kijowski. – Londyn, 1966. – T.4. – S. 39–88.– S.47.

навчання у повітові міста, а потім і в університети, то дівчата, як правило, отримували домашнє виховання. Хлопці жили на квартирах, де за ними наглядали власники таких пансіонів, а в навчальному закладі – вихователі. Відвідування родичів, поїздки додому відбувались на канікулах. Звичайно, що батьки турбувались про дітей, тому попитом користувались квартири, які здавались польськими господарями. Господарів квартир знаходили через газети, або ж за порадою знайомих.¹

Протилежна ситуація була з дівочим навчанням. Дівчатам рідко надавали право на навчання в іншому місті. Скоріше, їх відпускали в дівочий пансіон до родичів. Фактично мова йде про контроль над жіночим тілом, про що піклувались аж до заміжжя. Подорожувати дівчина могла лише в колі сім'ї, або під контролем родичів, яким довіряли батьки. Звичайно, що суспільні трансформації, які штовхали жінок на ринок праці, викликали необхідність знаходити роботу в містах або інших регіонах. Саме цим фактором було спричинено появу та функціонування товариств взаємодопомоги, релігійних громад.

Просторова організація життя поляків дає уявлення про функції, що виконували в польському соціумі чоловіки і жінки. Аналіз планування польського маєткового господарства та домівки доводить, що жінки були вільні в організації внутрішнього життя помешкання, в якому вони мали вагу і свободи. Влада жінки розповсюджувалась на службу, яка знаходилась під її керівництвом. Одночасно, зовнішньоекономічні стосунки маєтку були «чоловічою» справою. Товариське життя, що мало для поляків українських губерній важливе значення і впливало на всі інші сторони життя, було організоване таким чином, щоб у ньому брала участь вся родина. Суспільне життя надавало можливості жінкам використовувати неформальний вплив, але тільки в межах своєї етнічної та соціальної групи. Одночасно, зібрання жінок слугували передумовами для формування польського жіночого руху.

* * *

Приватне життя є вагомою складовою соціальної реальності й посідає важливе місце в житті кожної людини. Саме родина, близькі

---

¹Kraj. – 1890. – № 32.; – 1898. – № 27.

родичі стають агентами первинної соціалізації, коли закладаються основні морально-етичні цінності, світоглядні настанови, які дозволяють людині вибудовувати траєкторії свого життя. Дослідження приватної сфери соціальної групи в історичній ретроспективі ускладнюється відсутністю джерел, або їх «мовчаням» з приводу повсякденних турбот і проблем.

У дослідженні приватного життя польських жінок Наддніпрящини були визначені ключові питання, а саме: особливості родинного життя й соціальні функції жінок у родині, материнство, як ключова соціальна роль жінки в сім'ї, вплив жінок на політики пам'яті та організацію фізичного простору.

Польська родина являла собою складний соціальний феномен, що залежав від багатьох чинників. Однак можна стверджувати, що суспільні модернізаційні зміни впливали на трансформації соціальних відносин в польській сім'ї і функції в ній жінки. Втягнення в економічне життя, отримання заробітку й внесок у сімейний дохід сприяли зміцненню суспільних позицій жінки в родині, також як і досягнення певного віку.

Польська сім'я уособлювала мікросвіт, що перебрав функції поневоленого суспільства і протистояв пануючій державі. Саме на родину покладалось завдання збереження національної свідомості. Таке завдання родинного життя позначилось на функціях жінок, які не тільки утримували родину, опікали дітей, організовували простір домівки, виконували буденні справи по забезпеченню життєдіяльності родини, але й виступали провідниками національного виховання.

Жінки впливали на первинну пам'ять, зберігаючи в родинному середовищі пам'ять про героїв минулих часів, знайомлячи дітей з творами польської літератури і фольклору, виховуючи їх на оповіданнях про Вітчизну й боротьбу за неї. Основи національної ідентичності, що закладались в родині, впливали на світогляд самих жінок, даючи їм усвідомлення своєї значущості, невпинної праці на користь суспільства, вагомості долучення кожної до великої справи відродження Батьківщини. Водночас зосередження на приватному житті гальмувало входження жіноцтва у соціальні групи поза домівкою, не сприяло усвідомленню безправності своєї соціальної або класової групи й уповільнювало темпи розгортання польського жіночого руху в Наддніпрящині.